Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги
Ош мамлекеттик университети

ТЕОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

33-САНЫ

OŞ DEVLET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ İLMÎ DERGİSİ

SAYI 33

Ош-2022

Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги
Ош мамлекеттик университети

ISSN: 1694-7673 (Print) E-ISSN: 1694-7975 (Online)

ТЕОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

33-САНЫ

OŞ DEVLET ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ İLMİ DERGİSİ

SAYI 33

2022

Ош мамлекеттик университетинин **теология факультетинин илимий журналы** илимий журнал рецензияланып бир жылда эки жолу чыгарылат **ISSN : 1694-7673** **E-ISSN: 1694-7975 (Online)**	**Oş Devlet Üniversitesi** **İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi** Hakemli Bilimsel Dergi Yılda İki Kez Yayımlanır **ISSN : 1694-7673** **E-ISSN: 1694-7975 (Online)**
2022 / 33- саны	**2022 / Sayı 33**
Журналдын ээси Ош мамлекеттик университетинин ректораты жана Түркия Диянет фонду башкаруунун атынан Проф. Кудайберди Кожобеков -проф. Али Ербаш	**Sahibi** Oş Devlet Üniversitesi Rektörlüğü ve T.C. Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti Adına Prof. Dr. Kudayberdi KOCOBEKOV - Prof. Dr. Ali ERBAŞ
Башкы редактор PhD. доцент Зайлабидин Ажимаматов PhD. доцент Хилми Караагач	**Baş Editör** Doç. Dr. Zaylabidin ACİMAMATOV Doç. Dr. Hilmi KARAAĞAÇ
Редакциялык кеңеш **Проф. Ахмет Недим Серинсу** (Анкара университети теология факультети/Түркия) **Проф. Аширбек Муминов** (Л.Н. Гумилев Евразия Улуттук Университети/Казакстан) **Проф. Сейфеттин Эршахин** (Анкара университети теология факультети/Түркия) **Проф. Салих Пай** (Улудаг Университети теология факультети/Түркия) **Проф. Абдулмежит Исламоглу** (Анкара университети теология факультети/Түркия) **Доц. Абдилазиз Калбердиев** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан) **Доц. Абдулазиз ибн Абдуллах ибн Мухаммед еш-ШАИ** (Мухаммед б. Сууд Университети/Сауд Аравия) **Доц. Ахмет Ярлыкапов** (Москва Мамлекеттик эл аралык мамилелер университети/Россия) **Доц. Али Жусубалиев** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан) **Доц. Самаган Мырзаибраимов** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан) **Доц. Зайлабидин Ажимаматов** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан) **Доц. Тимур Козукулов** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан) **Доц. Ниязали Арипов** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан) **Доц. Мухиттин Дүзенли** (Ондокуз Майыс Университети/Түркия) **Доцент Ферхат Гөкче** *(Йылдырым Бейазыт Университети Исламий илимдер фак./Түркия)* **PhD Шумкар Масиралиев** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан) **PhD Медербек Кадыров** (ОшМУ теология факультети/Кыргызстан)	**Yayın Kurulu** **Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU** *(Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Türkiye)* **Prof. Dr. Aşirbek MUMİNOV** *(L. N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi/Kazakistan)* **Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN** *(Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Türkiye)* **Prof. Dr. Salih PAY** *(Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Türkiye)* **Prof. Dr. Abdülmecit İSLAMOĞLU** *(Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Türkiye)* **Doç. Dr. Abdilaziz KALBERDİEV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)* **Doç. Dr. Abdulaziz İbn Abdullah İbn Muhammed EŞ-ŞÂİ** *(Muhammed b. Suûd Üniversitesi/Suudi Arabistan)* **Doç. Dr. Akhmet Yarlykapov** *(Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Üniversitesi/Rusya)* **Doç. Dr. Ali JUSUBALİEV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)* **Doç. Dr. Samagan MIRZAİBRAİMOV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)* **Doç. Dr. Zaylabidin ACİMAMATOV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)* **Doç. Dr. Timur KOZUKULOV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)* **Doç. Dr. Niyazali ARİPOV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)* **Doç. Dr. Muhittin DÜZENLİ** *(Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Türkiye)* **Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE** *(Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fak./ Türkiye)* **Dr. Şumkar MASİRALİEV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)* **Dr. Mederbek KADYROV** *(Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Kırgızistan)*

ОшМУнун теология факультетинин илимий журналы рецензияланып чыгарылат	Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi Hakemli Bir Dergidir.
33-санынын рецензенттери	33. SAYININ HAKEMLERİ
2022 / 33- саны	2022 / Sayı 33
Жооптуу катчы Өскөнбай Зууридинов	**Sekreter** Öskönbay Zuuridinov
Дизайн Өскөнбай Зууридинов	**Dizgi** Öskönbay Zuuridinov
Адрес : Ош мамлекеттик университети теология факультети Исанов к. 77 Ош – Кыргызстан **Тел** : 00-996-3222-4-35-61 **Факс** : 00-996-3222-4-36-04 **e-mail:** tfij@oshsu.kg	**Adres** : Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İsanov cad. 77 Oş – Kırgızistan **Tel** : 00-996-3222 - 4 35 61 **Faks** : 00-996-3222 - 4 36 04 **e-mail:** tfij@oshsu.kg
Журнал Түркия Диянет Фондунун демөөрчүлүгү менен басмадан чыгарылды.	Dergi, Türkiye Diyanet Vakfı’nın Katkısı ile Yayınlanmaktadır.

Жарыялануга коюлган талаптар

1. ОшМУнун теология факультетинин илимий журналына жөнөтүлгөн макалалар мурда эч жерде жарыяланбаган болуп, журналда гуманитардык илимдер боюнча макалалар, котормолор, тарыхый нуска тексттер жарыяланат. Ошондой эле конференция жыйнактары жарыяланат.
2. Журнал кыргыз, түрк, орус, англис жана арап тилдеринде жарыяланган.
3. Журналда жарыялана турган макалалар 7000 сөздөн ашпоосу керек.
4. Жарыяна турган макала башта илимий жыйналыштарда, конференцияларда колдонулган болсо, колдонулган датасы жазылат.
5. Макаланын аннотациясы эң коп 150 сөздөн, өзөк сөздөр 3-5 сөздөн туруп, журналда жарыялануучу тилдеринин бирөөсүнө которулушу керек.
6. Статьялар жана котормолор рецензентке берилет. Оңдолушу керек болгон макалалар эң кеч он беш күндө тапшырылышы керек.
7. Макаланын илимий өзгөчөлүгү, тили жана укуктук жоопкерчилиги автордун өзүнө тиешелүү.
8. Журналга берилген макалалардын электрондук базада кайрадан басылыш укугу журнал ээлерине таандык.
9. ОшМУнун теология факультетинин илимий журналы 2000-жылдан баштап жарык көрүп келүүдө. Журналдын 1-2-сандары редакциялык кеңештен, андан кийинки сандары рецензеттик комиссия тарабынан басылууда.

Yayın İlkeleri

1. Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi'nde sosyal bilimler alanında daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış özgün nitelikli makaleler, çeviriler, orijinal metin neşirleri sadeleştirmeler, kitap ve tez tanıtımları ile sempozyum değerlendirmeleri yayınlanır.
2. Makalelerin dili Kırgızca, Türkçe, Rusça, İngilizce ve Arapça olabilir.
3. Dergide yayınlanacak yazılar en fazla 7000 kelime olmalıdır.
4. Makale, daha önce kongrede bildiri olarak sunulmuş ise bildiri tarihi ve yeri belirtilmelidir.
5. Özet, çalışmanın amacını ve sonuçlarını açık olarak belirtmeli, 150 kelimeden fazla olmamalı, özete 3-5 anahtar kelime eklenmelidir. Özet, başlık ve anahtar kelimeler derginin yayın dillerinden birine çevrilmelidir.
6. Yayın ilkelerine uygun bulunan yazılar hakemlere gönderilir. Düzeltme istenen yazıların, en geç on beş gün içinde yazı işlerine ulaştırılması gerekir.
7. Yazıların bilimsel, içerik, dil ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
8. Dergimiz, yayınlanan makalelerin elektronik ortamda yeniden yayınlama hakkına da sahiptir.
9. Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmi Dergisi 2000 tarihinden itibaren yayınlanmaktadır. Derginin 1-2-sayıları Yayın Kurulunca, sonraki sayıları hakemler kurulunca yayınlanmıştır.

МАЗМУНУ/İÇİNDEKİLER/СОДЕРЖАНИЕ

Бакыт Мурзараимов
Кыргызстандагы диний топтор жана жамааттар............................. 7

Samet Yahya BAL
Kur'an Kıssalarında İtikadi Motifler 55

Ayzada TASHTANOVA
Serahsî'nin Hapis Hayatı İle iİgili Bazı Araştırmalar.......................... 111

Максатбек Жумабаев
Кыргызстанда дин сабагынын окутуунун негиздери жана дин сабагын окутууда дүйнөдө колдонулган моделдер 149

Mehmet DERİ
Kitap İncelemesi 179

	DİZİN	**İnternet Adresi**	**Dizin Logosu**
1	**İSAM** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi	http://ktp.isam.org.tr	
2	Scientific Indexing Services	https://www.sindexs.org	
3	Arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi	https://arastirmax.com	
4	**SAIF** Scholar Article Impact Factor	http://www.scholarimpact.org/	
5	**ESJI** Eurasian Scientific Journal Index	http://esjindex.org/	
6	**DRJI** Directory of Research Journals Indexing	http://olddrji.lbp.world	
7	Academic Resource Index	http://journalseeker.researchbib.com/	
8	**SOBİAD** Sosyal Bilimler Atıf Dizini	https://atif.sobiad.com	
9	İlahiyat Fakülteleri Dergileri Atıf Dizini	http://dimer.cumhuriyet.edu.tr	
10	РИНЦ	https://elibrary.ru/	

Oş Devlet Ünıversitesi
İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi
33. Sayı 2022

Ош мамлекеттик университети
Теология факультетинин илимий журналы
33-саны 2022

DOI:10.52754/16947673_2022_33_1

Кыргызстандагы диний топтор жана жамааттар

Бакыт Мурзараимов*

Абстракт

IX-X кылымдардан баштап ислам динин кабыл ала баштаган кыргыздар совет дооруна чейин өздөрүнүн диний ишенимдерин, каада-салттарын сактап келишкен. Бирок совет бийлиги учурунда диний мааниде олуттуу көйгөйлөргө жана чектөөлөргө дуушар болушкан. 1991-жылы Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болушу менен коомдук турмуштун көптөгөн тармактарында өзгөрүүлөр жана өнүгүүлөр боло баштады. Айрыкча мамлекеттин дин жана ишеним эркиндигин таануусу, диний жашоодо маанилүү өзгөрүүлөрдү алып келди. Бул учурда диний сезимдердин жанданышы жана адамдардын ортосунда Исламга карай бурулуштар боло баштады. Ошол учурларда өлкөбүздө бир нече диний багыттагы топтордун да таасири күч алды. Бул топтор убакыттын өтүшү менен өлкөдө уюшулуп, элдин диний түшүнүгүнө жана жашоосуна таасирдүү болууга аракет кылышты. Мамлекет алардын айрымдарын

* Доцент, Манас университети теология факультети, bakit.murzaraimov@manas.edu.kg

мыйзамдуу, айрымдарын мыйзамсыз деп аныктады. Бул макалада кыргыздардын кээ бир эски ишенимдери болгон бакшылык, тенирчилик, эгемендүүлүк алгандан кийин өлкөдө активдүү болгон таблиг жамааты, салафилик жана исмаилик сыяктуу топтор жана кээ бир христиан багытындагы топтор, ошондой эле, батыштан келген миссионердик топтор кыскача каралган.

Ачкыч сөздөр: Диний топ, диний жамаат, миссионердик кыймыл, Таблиг жамааты, Кыргызстан, дин эркиндиги.

Religious Groups and Congregations in Kyrgyzstan

Abstract

The Kyrgyz people who became Muslim in the 9th and 10th century protected their religious faiths and traditions until the Soviet regime; but, they were exposed to serious problems in terms of religious faith and practices during the Soviet regime.

However, with the gaining of their independency, they had some important gains in religious field as well as other areas and serious developments were lived in religious practices. Recognizing of the state the freedom of religion and conscience for people has revived the faith of people and begun to return rapidly to Islam. While they were under the attack of atheism in a short time ago, on the one

hand, they tried to learn Islam, on the other hand,they tried to protect some superstitions in the name of Islam that prevailed among people before accepting Islam.

Key Words: Religious Groups, Religious Congregations, Missionary Activities, Tebliğ Cemaati, Freedom of Religion and Conscience, Kyrgyzstan

Киришүү

Кыргызстан чыгышта Кытай жана Тажикстан, түндүгүндө Казакстан жана батышта Өзбекстан менен чектешкен мамлекет. Анын аянты 199 000 км2. 1000 жылдан ашык тарыхы бар түрк мамлекети. Кыргыздар IX-X. кылымдардан тарта ислам динине кире баштаган.

Кээ бир тарыхчылар кыргыздардын көчмөн жашоосунан бери ислам динин «орто» деп сыпаттап, кыргыздардын ислам динин кабыл алышын кийинки мезгилге байланыштырышат. Айрыкча совет доорундагы тарыхчылар кыргыздардын ислам динин кабыл алышы XVI. кылымдарга таандык деп кабыл алышат.[1] Кандай болгон күндө да кыргыздар өздөрүн мусулманбыз деп аныктап, советтик доорго чейин мусулмандык касиети менен белгилүү болгон. 1917-жылы

1 Абрамзон Саул Мафейевич, *Кыргыз жана кыргыз тарыхы боюнча тандалма эмгектер,* Бишкек: 1999, 96.

Орусиядагы революциядан кийин орустардын карамагына өтүп, орустар жүргүзгөн коммунисттик саясатка дуушар болгон.

Кыргыз элинин ислам динин кабыл алганга чейин башка түрк уруулары сыяктуу эле салттуу түрк ишенимдеринде болгондугу белгилүү. Кыргыздар башка түрк уруулары менен бирге исламды массалык түрдө кабыл алышкан. Анткени алардын «Көк Теңирге» негизделген ишеним принциптери, ислам дининин негизги эрежелерине карама-каршы келген эмес. Исламды кабыл алгандан кийин алар, ушул багытта илгерилешкен. Кыргыздардан Юсуф Хас Хасип, Имам Серахси, Осман ал-Оши сыяктуу дүйнөгө таанымал аалымдар чыккан.

Кыргыздар 19-кылымдын аягында орустардын карамагына өтүп, бир кылымдан ашык убакытка созулган бул мезгилде катуу атеисттик эзүүгө дуушар болушкан. Бул атеисттик идеологиянын терс таасирине карабастан, өздөрүнүн диний ишенимдерин жана баалуулуктарын сактап кала алышкан. Бирок алар өздөрүнүн диний баалуулуктарын өнүктүрүү жана бекемдөө мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калышкан. Коммунисттик режимдин таасири астында диний мекемелерден ажырап калган эл жаңы диний агымдарды системалуу түрдө үйрөнүп, үйрөтүүнүн ордуна, учурдагы кырдаалды сактап калууга жана

айрым диний ырым-жырымдарды саясий системанын көңүлүн бурбай тургандай кылып ишке ашырууга аракет кылышкан. Ошентип, кыргыздар ошол кездеги өздөрү баш ийип турган мамлекеттин режимине, билим берүү системасына шайкеш келген образды көрсөтүүгө аракет кылышканы менен мусулманчылыктан, өзүнүн диний маданиятынан жана каада-салтынан ажыраган эмес. Алар, ар кандай каада-салттардын жана үрп-адаттардын астында өзүнүн диний ишенимдерин сактап калууга аракет кылган.

Советтер Союзу ыдырап, Түрк Республикалары эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин Кыргызстандын тарыхын, каада-салтын, маданий түзүлүшүн эске алуу менен дин коомго зарыл деп кабыл алынган. Динге ишенүү эркиндигин камсыз кылуу, динди расмий жана жеке чөйрөдө институтташтыруу жана дин менен мамлекеттик мамилелерди кайра аныктоо аракеттери көрүлдү.[2] Бул демилгелердин натыйжасында 1991-жылы кабыл алынган Конституцияга төмөндөгүдөй жоболор киргизилди: *«Кыргыз Республикасында ар бир адам динге ишенүүгө, диний үрп-адаттарды жана каада-салттарды карманууга, жалпыга*

[2] Сейфеттин Эршахин, *Кыргыз жана Ислам*, Анкара: Sek Publications, 1999, 159

маалымдоо каражаттары аркылуу өз оюн эркин билдирүүгө укуктуу."[3]

1991-жылы жана андан кийинки жылдарда кабыл алынган ченемдик-укуктук актылар менен[4] дин жана абийир эркиндигинин алкагында олуттуу ийгиликтерге жетишилип, адамдар өздөрүнүн диний ишенимдерин кайра жандандырып, өнүктүрө баштады. Бирок диний эркиндик чөйрөсүн кыянаттык менен пайдаланууга аракет кылгандар да болду. Бир тараптан батыштык миссионерлер элдин диний сезимдерин жана ишенимдерин кыянаттык менен пайдаланып, христиан динине киргизүүгө аракет кылышса, экинчи жагынан кээ бир ислам өлкөлөрү өздөрүнүн диний түшүнүгүн жана мазхабтарын жайылтууга аракет кылышкан. Учурда Кыргызстанда жашаган алты миллиондон ашык калктын 90%га жакыны мусулмандар, 6%ы православдар, 4%ы башка диндер жана динсиздер түзөт.

---

3 1993-жылы кабыл алынган, КК. Конституция, 16-берене, 2-берене.

4 Кыргызстандагы диний эркиндиктер тууралуу көбүрөөк маалымат алуу үчүн караңыз. Кадир Маликов жана Е.Е.Усубалиев, *Мусулманская община Кыргызстана и политический процесс в стране: подходик горманизации отношений между государством и религией,* Бишкек: 2009; Мария Зозула, "*Созданна рабочая группа по реформа госполитики в религиозной сфере*", Вечерний Бишкек, 3-февраль 2014-жыл, http://www.vb.kg/doc/260645 . Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл. Чынар Орозалиева, *Кыргызстан менен Түркия Республикасынын Конституцияларында адам укуктарынын салыштырмалуу корголушу* (кандидаттык диссертация, Гази университети, 2010-ж.), 31.

Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан бери өлкөдөгү дин менен мамлекеттин өз ара мамилелери, диний билим берүү жана диний топтор жана жамааттар боюнча түрдүү академиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп келет. Макаланын негизги көйгөйү боюнча түз же кыйыр изилдөөлөр бар. Изилдөөнүн предметине түздөн-түз байланыштуу кээ бир изилдөөлөр төмөнкүдөй.

Бул темадагы биринчи изилдөө – бул, Бакыт Мурзараимовдун "Кыргызстандагы миссионердик ишмердүүлүк" аттуу макаласы. Жогоруда айтылган макалада эгемендүүлүктү алгандан кийин Батыштан келип, Кыргызстанда тездик менен жайыла баштаган христиан тектүү миссионердик топтордун ишмердүүлүгү талкууланат. Иликтөөдө алгач Кыргызстандын эгемендүүлүк алгандан кийинки диний-коомдук түзүлүшү жалпысынан тааныштырылып, андан соң ар бир миссионердик топтун кыскача тарыхын берүү менен өлкөдөгү идеологиясы жана ишмердүүлүгү каралган.[5]

Салих Пайдын "Миссионерлердин кучагындагы өлкө: Кыргызстан" деген макаласы. Бул макалада миссионердик ишмердүүлүккө шарт түзгөн факторлор Кыргызстандын

[5] Бакыт Мурзараимов, "*Кыргызстандагы миссионердик ишмердүүлүк*" *Academic Perspective International Refereed Journal of Social Sciences* , C, 10, 2006, 2.

мисалында түшүндүрүлүүгө аракет кылынган. Иликтөөдө жалпысынан Кыргызстандын диний, социалдык жана экономикалык абалы талкуулангандан кийин өлкөдөгү миссионердик топтор жана алардын ишмердүүлүгү баса белгиленген.[6]

Белгилүү болгондой, "Таблиг жамааты" өлкөдөгү эң таасирдүү ислам топторунун бири болуп саналат. Жакында бул жамаат боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын бири, Жемаледдин Хакназаров тарабынан даярдалган "Кыргызстандагы Таблиг Жамаатынын ишмердүүлүгү" аттуу магистрдик диссертация. Диссертациянын биринчи бөлүгүндө Таблиг Жамаатынын пайда болуу себептери жана кыскача тарыхы келтирилген. Экинчи бөлүмдө "Таблиги жамаатынын" Кыргызстандагы ишмердүүлүгүнүн учурдагы абалы каралып чыккан.[7]

Таблиг жамааты боюнча дагы бир изилдөө Мехмет Челенк жана Улукбек Каландаров тарабынан жүргүзүлгөн. Жогоруда айтылган макалада жалпысынан "Таблиги жамаат"

[6] Салих Пай, "*Миссионерлердин колундагы өлкө: Кыргызстан*", *Улудаг университетинин теология факультетинин журналы* , С, 17, 2-сан, 2008, 253-283.

[7] Жамаледдин Хакназаров, "*Таблиг Жематинин Кыргызстандагы ишмердүүлүгү*", (*Магистрдик диссертация, КТМУ Коомдук илимдер институту, 2019*).

пайда болгондон кийин анын Кыргызстандагы ишмердүүлүгүнө басым жасалган. Изилдөөдө жамааттын ишмердүүлүгү сүрөттөр менен колдоого алынып, даватчылардын колдонгон принциптери, окуган китептери тууралуу маалымат берилген.[8]

Диний жашоо жана диний топтор боюнча изилдөөлөрдүн бири Ихсан Чапжыоглунун «Кыргызстандагы диний жашоо: социалдык-маданий жана теологиялык көз караш» аттуу эмгеги. Бул эмгекте кыргыздардын диний турмушун тарыхый процесс түрүндө айрым мисалдар келтирип текшерүүгө аракет кылган.[9]

Кыргызстандагы диний топтор жана жамааттар боюнча изилдөөлөрдүн дагы бири Суат Жебечи тарабынан жүргүзүлгөн "Кыргызстандагы диний кырдаал жана диний билим берүү – кырдаалды талдоо жана сунуштар" аттуу долбоор болуп эсептелет. Изилдөө негизинде өлкөдө иш алып барган диний топтор камтылгандан кийин Муфтиятка диний билим берүүнү

[8] Мехмет Челенк жана Улукбек КАЛАНДАРОВ, "*Таблиги Жамаат жана анын Кыргызстандагы ишмердүүлүгү*", *TESAM Түрк журналы* , 6 (1), 2019, 249 – 281.

[9] Ихсан Чапжыоглу, "Кыргызстандагы диний жашоо: социалдык-маданий жана теологиялык көз караш", Эл аралык Али б. Осман аль-Уши симпозиумунун материалдары, (Ош, 10-11-май, 2018-ж.)

жана окутууну эффективдүү жүргүзүү боюнча бир катар сунуштар айтылган.[10]

Бул макалада Кыргызстанда эгемендүүлүктөн азыркыга чейин ишмердүүлүгүн улантып келе жаткан диний жамааттар жана топтор талкууланат. Макала негизинен төрт бөлүктөн турат. Биринчи бөлүмдө бакшылык/төлгөчүлүк жана Теңирчилик жөнүндө кыскача маалымат берилет. Экинчи бөлүмдө эгемендүүлүктөн кийин пайда болуп, тездик менен жайылууга аракет кылган таблиг жамааты, салафилик жана исмаилик сыяктуу топтор талкууланат. Үчүнчү бөлүмдө батыштан келген христиандык миссионердик топтор, төртүнчү бөлүгүндө болсо башка диний топтор каралат.

Салттык диний ишенимдер

Кыргыздардын диний турмушунда ислам дининин орду жана мааниси абдан чоң. Кыргыздар көчмөн турмушта жашаса да, алардын күнүмдүк адаттары, түшүнүгү, жеке жүрүм-турумдары ислам дини белгилеген эрежелердин алкагында ишке ашкан. Буга карабастан, исламга чейинки кээ бир ишенимдердин эл арасында бүгүнкү күнгө чейин уланып келе

---

[10] Суат Жебечи, "*Кыргызстандагы диний кырдаал жана диний билим берүү – кырдаалды талдоо жана сунуштар*", *изилдөө долбоорунун баяндамасы*, (Кыргыз-Түрк "Манас" университети), 2018.

жатканы байкалууда. Булардын кээ бирлери Ислам менен жуурулушуп, Исламдын бир бөлүгү катары кабыл алынса, кээ бирлери мурдагыдай эле калган. Бул бөлүмдө бир гана мурдагыдай жашоосун сактап калууга аракет кылган жана Исламга каршы келген бакшылык жана Теңирчилик ишенимдери сыяктуу түшүнүктөр жөнүндө сөз болот.

Бакшылык

Бакшылык кылуу дээрлик ар бир коомдо кездешүүчү көрүнүш. Ал көбүнчө диний аргументтерди колдонот. Бакшылык менен алектенгендер төлгөчү деп да аталат. Кыргызстанда “көзү ачыктарды”[11] диний топ же жамаат деп айтууга болбойт. Аларды социологиялык жактан өзгөчө, эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында жана азыркы учурда элдин диний сезимдерин пайдалануу менен иш алып барган топ катары кароого болот. Кыргызстанда бакшылык кылуу менен төлгө салуунун ар кандай түрлөрү, мисалы, «төлгөчүлүк», «көзү ачыктык» сыяктуу келечекти алдын ала айткан[12], көбүнчө 1992-жылга чейин пайда болгондугу байкалат. Советтер Союзунун атеисттик режиминен кутулган элде руханий боштук пайда болду. Элде бул боштукту толтуруу үчүн

[11] Абдылдаев Марат, *Дин таануу боюнча окуу куралы,* Бишкек 2004, 136.

[12] Сарманбетов Айдарбек, *Таасыри күчтүү табып,* Бишкек 2009, 4.

тигил же бул нерсеге ишенүү сезими пайда болду. Ал кезде кээ бирөөлөр атеизмдин таасири астында турса, кээ бирлери жакшы нерселерге үмүт артып, төлгөчүлөргө бара башташкан. Көзү ачыктар болсо элди ар кандай ырым-жырымдарга ишендирип, эл алдында кадыр-баркка да, акчага да ээ болушкан. Ошол кезде Кыргызстандын ар бир айылынан төлгөчүлөрдү же «көзү ачыктарды» кезиктирүүгө болот эле.

Белгилүү болгондой, бакшылык кылууда көзү ачыктык кылуу же келечеке байланыштуу нерселерди айтуу маанилүү. Кыргызча «Бакшы» же «Бүбү бакшы» дегенде төлгөчү деп да түшүнүлөт. Бакшы – көзү ачыктарга, Бүбү бакшы – төлгөчү аялга делет. Көзү ачык дегенде, келечекти алдын ала айткан, адамдардын келечегин айткан, жоголгон нерселердин ордун билип, түйүнчөктү чечип же байлап, жамандыкты кетирүүчү адамдар түшүнүлөт. Элдин көбү ушул көзү ачыктарга барышат. Көзү ачыктар, аз да болсо бүгүн эл арасында кездешет. Мындан тышкары эл арасында белгилүү болгон «табыптар» бар. Медицина араб тилинде табып деген мааниде колдонулат. Элдик дарыгерлер деп аталган табыптар бейтаптарды «эскиче» деп аталган ыкмалар менен айыктырууга аракет кылышат. Көптөгөн адамдар табыптардан же ооруканалардан эч кандай

айыкпагандыгын айынан бакшыларга да көрүшкөн. Бакшылар же көзү ачыктар болсо аларга биз сыяктуу көзүңү ачтырышын керек экен ошондо айыгышың мүмкүн деген тыянактарды айтышкан. Ошондуктан, көпчүлүк көзү ачыктар; «*Мурда катуу ооруп калдым, баланча төлгөчүгө баргам, мага сен да төлгөчү бол, анан айыгып кетесиң деди. Мен төлгөчү болууга макул болуп айыгып кеттим.* – деп айтканын угууга болот.

1992-1996-жылдар аралыгында кыргыз элинде бакшыларга жана төлгөчүлөргө суроо-талап бир топ күчөгөн. 1996-жылдан кийин эл акырындап ислам динине келе баштаганда, элдин төлгөчүлөргө болгон көз карашы өзгөрүп, аларга болгон ишеними бир топ алсыраган. Азыркы учурда алар эл арасында мурдагыдай таасирдүү эмес.

Теңирчилик

Кыргыздардын жана башка түрк тектүү элдердин эски диний ишенимдерин ичинде Көк Теңирге болгон ишеним алдыңкы орунда турган. Ушундан улам кээ бир инсандар бул ишенимди “Теңирчилик” деп атап алышкан, ага ишенгендер “Теңирчилер” деп аталат. Кыргызстанда кыргыздын эски дини Теңирчилик экенин айтып, бул динди карманабыз дегендер бар. Кыргыздын улуттук дини теңирчилик экенин жүйө

келтирип, кыргыздар ислам динин кабыл алуу менен арабдарга багынып берди деген теңирчилер эски динге кайтуу керектигин айтышууда. Бул кайталангыс дин экенин кабыл алуу үчүн «Теңирчи», «Теңирчилик» сыяктуу жаңы концепцияларды, сыйынуу формаларын иштеп чыгып, «Манас» эпосун теңирчилик окуусунун негизи катары көрсөтүлүүдө. “Умай эне”, “Камбар ата”, “Жер”, “Суу”, “Асман” өңдүү культтук ишенимдери менен кыргыздарга гана таандык эмес үрп-адаттарды, каада-салттарды кабыл алып, “Теңирчиликтин” элементтери катары таанытышууда.

Кыргызстандын Түндүк аймагында кармап калууга аракет кылган Теңирчилердин саны 1000дин тегерегинде экени айтылууда. Теңирчиликке каршы чыккандар, ислам дини Аллага ишенүүдөн башка нерсе экенин айтышып, өзүнчө дин орнотуу менен теңирчилер кыргыздарды бөлүп-жарууга, бири-бирине карама-каршы коюуга алып келет деген пикирде.

Теңирчилер Кыргызстанда расмий иш алып баруу үчүн Кыргызстандын Дин комиссиясына кайрылышкан. Дин комиссиясынын адистери ар кандай диний эксперттер менен биргеликте алардын арыздарын карап чыгып, Теңирчилик дин эмес, ошондуктан алардын ишмердүүлүгүн расмий каттоого

болбойт деген чечимге келген. Ошондон кийин теңирчилер мамлекеттин институту болгон Дин комиссиясын сотко беришкен, бирок сот аларга каршы чечим чыгарган.[13]

Мына ушулардын барына карабастан, мезгил-мезгили менен теңирчилер ар кандай радио - телеберүүлөрдө кээде түз же кыйыр түрдө үгүт иштерин улантышууда.

Ислам топтору жана жамааттар

Кыргызстанда таанылган дин жана ишеним эркиндиги эгемендик доорунда көптөгөн диний топтордун оңой жайылып кетишине себеп болду. Кыргыз элинин динге болгон кызыгуусу, өздөрүнүн диний өзгөчөлүгүнө кайтуу тенденциясы мындай жамааттардын ишин жеңилдеткен. Айрыкча таблиг жамааты, салафизм сыяктуу жамааттар, диний маанидеги билимдин аздыгынан пайдаланып, элге оңой эле кирип кеткен. Төмөндө Таблиг Жамааты, Салафилик жана Исмаилилик жөнүндө иликтенмекчи.

Таблиг жамааты/Даватчылар

1996-жылдан баштап Кыргызстанда "Таблиг жамааты, Таблиги Тахрик, Тарик-и Ыйман, Диний Даават" деп аталган

---

13 http://www.sayasat.kg/kg/mmkda-emne-skipper/24923-te%E0%B9%87ir%C4%8Dilikti-ding-kattoogo-%C3%A8mnege-bolbojt-cathars.html Кирилген күнү: 25-январь 2019.

Таблиг Жамаатынын ишмердүүлүгү тездик менен өсө баштады. Жамаатты Мевлана Мухаммад Ильяс болжол менен 1926-жылы Делинин түштүк-батышында жайгашкан Меватта негиздеген. Жамааттын негизги идеясы "*кан төкпөстөн жихад, эшиктен үй кыдырып Исламга чакыруу*" ураанына негизделген. Кыргызда эл арасында "даават" же "даватчы" деген ат менен белгилүү. Жамаат мүчөлөрү Исламды үймө-үй кыдырып жеткирүү аракетинде.

«Таблиг жамаатынын» мүчөлөрү өзүнүн иштери тууралуу төмөнкүдөй маалыматтарды беришетет. «*Дават – бул, Ислам үчүн мал-жанын курман кылуу. Динибизди билбеген учурда Индиядан, Пакистандан дават кылгандар келип жатты. Алар бизге ислам дини жөнүндө көп нерселерди үйрөтүштү. Муну ата-энелерибиз өздөрү билбегендиктен бизге үйрөтө алган эмес. Даватчылардын таасири менен Кыргызстанда ичимдик ичип, кумар ойногондор азайды. Андай болсо, биз биринчи Исламды үйрөнүү үчүн чыгабыз. Топто билгендер да, билбегендер да бар. Билбегендер билгендерден сурап үйрөнүшөт* "

Даватчылардын өзүнүн ички системаларына байланыштуу кээ бир шарттар бар. Алар бул шарттарды так сактоого жоопту. Бул шарттар төмөнкүчө: *Төрт нерсени көбөйтүү*; Таблиг, үйрөнүү жана үйрөтүү, зикир жана кызмат кылуу. Т*өрт нерсени азайтуу*;

уйку, дүнүйө сөздөрү, тамак-аш жана мечиттен чыкпоо. *Төрт нерсеге кийлигишпөө*; саясатка, мазхабтарга, мечиттин ички иштерине жана үммөтүмдүн кемчиликтерине. *Төрт нерседен сактануу*; бирөөдөн бир нерсе каалоо, ысырап кылуу, бирөөнүн буюмун уруксатсыз алуу жана адамдардан бир нерсе күтүү. *Төрт нерсени сүйүү менен кылуу*; Амирсапка баш ийүү, биринчи такбирге жетишүү, коомдук иштерди жана тахажжуд намазын окуу.[14]

Даватчылар көбүнчө жума намаздан кийин даватка чыгышат. Бир күн мурун жыйын болуп, даватка чыга тургандар аныкталат. Даватка чыгуудан мурда жаңы катышуучуларга даваттын талаптары түшүндүрүлөт. Ошол эле маалда даватка чыга тургандарга үйүндө канча тамак-аш, акча таштап кеткени, жумуштагы милдеттерин аткардыбы же аткарбадыбы деген суроолор суралат. Кемчиликтер болсо, даярдыктар аяктаганга чейин кайра жиберилет. Жума намазынан кийин жооптуу адам даватка чыга тургандарды тажрыйбасына жана каржылык мүмкүнчүлүгүнө жараша топторго бөлүп, бара турган жерин аныктайт.[15]

---

[14] Өмүрзак Мамаюсупов, *Вопрасы реигий на переходном переде,* Бишкек: 2003, 181.

[15] Мехмет Али Бүйүккара, *Заманбап Ислам кыймылдары* (Стамбул: Classic Publications, 2015), 100-103.

Ал эми Кыргызстанда кеңири тараган “Таблиги жамааттын” мүчөлөрүнө карата коомчулуктун көз карашына келсек, даватчылардын сырткы келбетине, өзгөчө кийингенине, динге чакыруусуна карата оң да, терс да пикирлер бар. Кээ бир чөйрөлөр; Эч кимге жамандык кылбаганын, Аллага берилгендигин жана Исламды түшүндүрүп жатканын, коомдун динге келишине оң таасирин тийгизип, адамдарды ичкиликтен, кумардан, жаман адаттардан алыс кармоодо таасирдүү экенин кабыл алышат. Ушул жана ушуга окшош пикирлерди колдогондордун арасында Кыргызстандын мурунку баш муфтийи Максат ажы да бар.[16]

Терс пикирде болгондор даватчылар үй-бүлөсүнө жоопкерчиликсиз мамиле кылып жатканын айтышат.Эрежеге ылайык, даватчы даватка чыкканга чейин кырк күн же төрт ай ичинде үй-бүлөсүнүн материалдык муктаждыгын канааттандырышы керек. Чындыгында үй-бүлөнүн алдындагы материалдык жана башка милдеттерин аткарбагандар да бар. Даватчылар даватка чыкканда колдо болгон каржылык мүмкүнчүлүктөрүн колдонушат. Мындан тышкары

---

16 http://www.21yyte.org/tr/arastirma/kirgizistan/2013/09/12/7208/Kirgizistanda-daavatcilar-teblig-cemaati-mensuplari-hareketi . Колдонулган: 25-январь, 2019-жыл.

даватчылардын пакистандыктардын улуттук кийимин кийиши жана мындай кийимдердин чыныгы мусулмандарга таандык экендигин айтуулары, коомдо ар кандай реакцияларды жаратууда. Даватчылар өздөрүнө окшош кийинбегендерди чыныгы мусулман деп эсептешпейт. Маселен, Бишкекте көрүнүктүү даватчылардын бири,[17] бир жыйында костюм-шым, галстук тагынгандар мусулман эмес экенин, чыныгы мусулмандар өзүнө окшоп сакал коюп, чапан кийүүсү керектигин айткан.

Ошол эле учурда даватчылар аң-сезимдүү жашоого негизделген терең диний түшүнүккө эмес, үстүртөн жана жалаң сырткы көрүнүшкө негизделген диний жашоого чакырышат. Алар чапан кийип, сакал коюу, пакистандык же арабдардын улуттук кийимдерине окшош кийимдерди кийүү, аялдарына жана кыздарына чатыр жабуу менен чыныгы исламды жашап жатабыз деп ойлошот. Алар кыргыз элин «эң туура исламий жашоо» ушул деп, исламды ушундай жашоого чакырышат.[18]

---

17 Мурда казылык кызматын аткарган дин өкүлү.

18 Хидает Айдар, *Кыргызстандагы диндарлык этабы*, Бишкек: Из Басма, 2009, 17.

Дават ар бир адам үчүн үйрөнүү мекемеси болуп саналат. Бул учурда адам напсисин жеңүүнү жана сабырдуулукту үйрөнөт. Амирсап топтун ичинен тандалат. Хадисте: «Эгер араңарда башчы болбосо, ал жерде шайтан өкүмдар болот».[19] ал буйрук берет. Демек, учурда бир топтун ичинде амирсап тандалат. Амирсап топтун ичиндеги иштерди бөлүштүрөт жана топтун мүчөлөрү тартипке байланыштуу ар бир иште андан уруксат алышат. Амирсап – символикалык наам. Ар бир иште даватчылар амирсап менен кеңешет. Муну алар «*машвара*» деп аташат.[20]

Таблиг жамааты кээде коомчулуктун сынына кабылганы менен, алар өз ишмердүүлүгүн кызуу улантууда. Аларга кошулган кээ бир адамдардын диний маселелерде чектен чыгып кеткени, кээ бир мусулмандар тарабынан жакшы кабыл алынбаса да, Батыштан келген миссионердик топтор үчүн бир топ тоскоол экендиги чындык.

19 Абу Давуд, Жихад, 80.

20 http://www.21yyte.org/tr/arastirma/kirgizistan/2013/09/12/7208/Kirgizistanda-daavatcilar-teblig-cemaati-mensuplari-hareketi . Колдонулган күн: 25-январь, 2019-жыл.

Салафилик

Кыргызстанда акырындык менен тамыр салып жаткан топтордун бири – салафилик. Борбор Азияда салафиттик агымдардын пайда болушу 1950-жылдары Өзбекстандагы жашыруун медреселерге туура келет. Бул мезгилде Жакынкы Чыгышта билим алган адамдар Өзбекстандагы көмүскө медреселерде диний билим берип, салафиттик көз караштардын Борбор Азияга жайылышына шарт түзгөн. Салафилик багытындагы пикирлер Совет бийлигинин тушунда кеңири жайылды деп айтууга да болбойт бирок, дин аалымдарынын арасында жайыла баштаган десек болот. Советтер Союзунун Ооганстанга аскерлерин жөнөтүшү жана Ооганстандагы согуштун күчөшү Орто Азия аскерлеринин Жакынкы Чыгыштан, Пакистандан жана Индиядан келип чыккан салафиттик багыттагы пикирлер менен таанышуусун арттырды.[21]

Кыргызстанда салафилик агымы 2000-жылдардан кийин күч ала баштаган. Кыргызстанда салафилик идеясынын жайылышынын себептеринин арасында араб өлкөлөрүндө

---

[21] http://turkkyrgyz.com/haber_detay.asp?haberID=937 . Колдонулган күн: 25-январь, 2019-жыл.

билим алып жаткан кыргызстандык студенттер жана алардын колдоосу менен жүргүзүлүп жаткан иш-чаралар болгон.

Кыргызстанда диний билим абдан карама-каршылыктуу мезгилди баштан кечирип жаткан кезде, динди кармануугa ыктаган адамдардын салафилик идеясына тартылып, аны чыныгы ислам катары кабыл алуусу, кээде мусулмандардын ортосунда салафилик менен ханафий-матуридий агымы боюнча талаш-тартыштарды жаратууда. Салафиликти кармангандар исламды бир формага же калыпка айландырышты. Маалым болгондой, алар “Таблиг жамаатындагыдай” сакал коюуну жана чапан кийүүнү же кыска шым кийүүнү исламдын эң маанилүү шарттарынын бири катары кабыл алышат. Салафилер динди түшүнүүдө акылга көп маани бербегендиктен, алардын диний көз караштары тар бойдон калууда жана өздөрүнө окшоп жүрбөгөндөрдү куфр же каапыр деп айыпташат.[22]

Салафиликтин эң маанилүү негиздеринин бири – бул, динди түшүнүүдө акылды четке кагуу болуп эсептелет. Мындай түшүнүк кыргыз коомчулугунда кеңири тараган.

---

[22] Абдылдаев Марат, *Деструктивные и новые религиозные течения и органозации, действущие и новые религиозные и органозации, Бишкек. 2013,3;* Орозбек Молдалиев, “*Дин Чөйрөсүндөгү Мамлекеттик Саясат жана Кыргызстандагы негизи Диний агымдар*”,Бишкек, 2015, 34.

Коңшулаш Тажикистанджа салафилик идеялары исламды түшүнүүдө жана жашоодо экстремизмге алып келет деген жүйө менен ДАИШ сыяктуу террордук уюмдардын пайда болушун шарттай деп, Тажикстандын Аалымдар кеңеши тарабынан Салафилике расмий түрдө тыюу салынып, фатва чыгарылган.[23] Бизде болсо алар ишмердүүлүгүн улантышуудa.

Исмаилилик агымы жана Ага Хандын иш-аракеттери

Ислам дүйнөсүндө туура эмес деп кабыл алынган исмаилилик агымынын Низарийе бутагы биздин өлкөдө 1992-жылдан бери иш жүргүзүп жатканын көрүүгө болот. Бул топтун ишмердүүлүгү Кыргызстанда Ага Хандын ишмердүүлүгү катары белгилүү. Алар Тажикстандын Тоолуу Бадахшан аймагындагы исмаилиттерге жардам берүү үчүн 1994-жылы Кыргызстандын Ош шаарында база ачышкан. Анткени ал кезде Тажикстанда жарандык согуш жүрүп жаткандыктан, алар ал жерде түз иш алып барууга жана Тоолу-Бадахшандагы исмаилиттерге жардам берүүгө мүмкүнчүлүктөрү жок болчу. Муну мүмкүнчүлүк катары пайдаланып, Кыргызстандын демократиялык түзүлүшүнөн пайдаланып, Исмаилилер Кыргызстанга отурукташкан. Алар Кыргызстандын эң жогорку

[23] http://www.ca-news.org/news:1171124 . Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

даражадагы адамдары менен мамиле түзүп, өз ишмердүүлүгүн ыңгайлуу жүргүзө алышкан. Алар Кыргызстанда мектеп, университет жана Кыргызстандагы эң бай банктардын бирин ачышкан.

Исмаилиттердин Кыргызстанда көптөгөн аймактарда ишмердүүлүгү бар. Бул ишмердүүлүк тармактары менен Кыргызстандын ар кайсы катмарындагы адамдарга жетип, саясий, маданий, экономикалык тармактарда өздөрүнүн кызыкчылыктарына ылайык иш алып барышат. Алар Кыргызстандын өнүгүүсү үчүн иштеп жаткандай көрүнгөнү менен, чындыгында өз кызыкчылыгы үчүн иштеп жатканы белгилүү. [24]Айрым булактарда бул аракеттердин артында исмаилиттердин Ооганстанда өндүрүлгөн баңги затын Кыргызстан аркылуу ташып жүргөнү айтылат.[25]

Ага Хандын Кыргызстандагы ишмердүүлүгүн төмөндөгүдөй аталыштар менен санаса болот; Социалдык өнүгүү долбоорлору, Университеттик жана академиялык өнүгүү программасы, Илимий изилдөө долбоорлору, Кесиптик

---

[24] https://cabar.asia/ru/konflikt-v-universitete-tsentralnoj-azii-razbiratelstvo-bez-vidimyh-rezultatov/

[25] Савченко Николай Иванович, «*Ассасины и Американск о - Афганский Наркобизнес*» , *Русский Мир* , 04.10 . Колдонулган күнү: 08 July 2019; http://www.antidrugfront.ru/publications/aga-khan.html Колдонулган күнү: 2019-жыл 8-июль.

окутуу, Коомдук илимдер, Мектепке чейинки билим берүү, Тоокен өнөр жайы, Саламаттыкты сактоо, Банк иши, Экономикалык өнүгүү жана Маданият боюнча Ага Хан долбоорлору.[26]

Ага Хан 2015-жылдын 2-5-ноябрында Кыргызстанга келген. Келээри менен ал ошол мезгилдеги президент баш болгон жогорку деңгээлдеги жетекчилер менен жолугушуп, өз ара жолугушуулар өткөрүлдү. Ага Хандын Кыргызстанга жасаган бул сапарынан кийин дароо эле дүйнөнүн ар кайсы булуңбурчунда фонддору бар америкалык ишкер Жорж Сорос ошол учурдагы президентке, Ага Хандын бардык иш-чараларына өнөктөш экенин жана ага колдоо көрсөтөөрүн билдирген.[27]

Бүгүнкү күндө исмаили агымына кыргыздардан кирбесе да, чарбалык жана социалдык-маданий иш-чаралардын алкагында алар менен кызматташууда.

Християн багытындагы диний топтор жана миссионердик иш-аракеттер

Кыргызстандын демократиялык түзүлүшкө ээ болушу жана Борбордук Азиядагы башка өлкөлөргө салыштырмалуу

[26] Мурзараимов Бакыт, *Эгемендүүлүктөн кийин Кыргызстандагы диний абал*, , Бишкек 2018, 79-80.

[27] http://www.gazeta.kg/12722-news.html. Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

диний ишенимге карата либералдуу мамилеси өлкөгө көптөгөн батыштык миссионердик топтордун киришин шарттады. Айрыкча 1992-жылдан баштап протестанттык багыттагы миссионердик топтордун Кыргызстанга агылып келе баштаганы байкалган. Христиандыкты катуу үгүттөй баштаган бул миссионердик топтор кыска убакыттын ичинде Кыргызстандын ар кайсы аймактарында өз бөлүмдөрүн ачышкан.

Кыргызстанда миссионердик ишмердүүлүк менен алектенген чоң-кичи топтордун саны 1996-жылдын маалыматтары боюнча 200дөн ашса[28], 2001-2002-жылдардын маалыматтары боюнча 1212ге жеткен. Бул сандын 839у христианчылыктын түрдүү секталарына таандык топтордон турган.[29] 1996-жылдан кийин бул топтордун көбөйүшүнө диний топторду 1996-жылдын 14-ноябрында расмий каттоодон өткөрүү милдети себеп болгон. Бул Мыйзамга ылайык: «*Кайсыл топко, уюмга кирбесин, 18 жашка толгон Кыргызстандын он жараны мамлекет тарабынан расмий каттоодон өткөн болсо бул каттоонун натыйжасында алар иш жүргүзүүгө укуктуу*

[28] Азамат Абдибеков, «*Калктан чыккан кайыр диндер*», *Аалам*, (сентябрь 1997), 5.

[29] Жолдошбек Зарлыкбеков, "*Кыргызстан канча кудайга сыйынасын*", *Агым* 01. 03. 02, 6.

болушкан.»[30] Миссионердик топтор мамлекет тарабынан сунушталган мындай мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, он кишиден турган топторду таап, өз иштерин мыйзамдаштырууга аракет кылышкан. Булар өзгөчө Америка, Германия, Англия, Франция жана Кореядан келген миссионердик топтор болгон. Бул миссионердик топтор өз ишмердүүлүгүн жогорудагы берененин негизинде формалдуу кылып, ыңгайлуу иш-аракет кыла алышкан.[31] Төмөндө кээ бир ушундай миссионердик топтор жана алардын иш-аракеттери каралат.

Баптисттер

Баптисттер Кыргызстанга Экинчи дүйнөлүк согушта орустар тарабынан туткунга алынган немистер жана Балтика боюндагы мамлекеттерден Борбор Азияга көчүрүлгөн качкындар аркылуу келишкен. Совет доорунда да өздөрүнүн ишенимдерин тымызын уланта беришсе да, Кыргызстанда отурукташып калган немис тектүү баптисттер ошол мезгилде эле Библияны кыргыз тилине которо башташкан. Союз тарагандан пайдаланган баптисттер Ыйык Китептин бул котормосун Швейцарияга жөнөтүп, ошол жактан басып

30 Өмүрзак Мамаюсупов, «*Справочник», Дин комиссиясынын журналы* , 14. 11. (1996), 1.

31 Зарлыкбеков, «*Кыргызстан...*», 6.

чыгарып, 1992-жылы Кыргызстанга алып келип, бекер таркатышкан.

Баптисттер кыргыз элинин социалдык жана экономикалык жактан кыйналган бөлүгүнө акчалай жардам көрсөтүү менен өз ишмердүүлүгүн улантышкан. Бул жагынан өзгөчө батыштык миссионерлердин ишмердүүлүгү биринчи орунда турат. Кыргызстанда социалдык-маданий тармакка ири суммадагы каражатты жумшап, элди өзүнө тартуу аракетин көрүлгөн. Айрыкча алардын ишмердүүлүгү каржы маселесинен кыйналып, оокат кылган үй-бүлөлөргө, жесирлерге жана жетимдерге багытталган.

Баптисттердин Ыйса Христос чиркөөсү тобу менен биргеликте чыгарган «Сенин жолун» гезити кыргыз жана орус тилдеринде чыгат. Газетанын ар бир саны Ыйса: «*Адам жалгыз нан менен эмес, Кудайдын сөзү менен жашайт»,— деген.*[32] деген сөз менен башталат. Брошюралардагы жана китептердегидей эле, гезитте аз Ыйса жөнүндө айтып жатат. Мындан тышкары гезитте жаңы келгендер, алардын бул динге болгон көз караштары, өз ара өткөргөн жолугушуулары, чет мамлекеттердеги христиан диндештеринин каалоо-тилектери,

32 Матай, 4/4.

илимий өнүгүүлөр, ар кандай эмоцияга алдырып жиберген окуялар көп айтылат. Мындан тышкары, Христиандыктын эң кемчиликсиз дин экендиги, элчилердин Христианчылык үчүн кылган иштери жана алар тарткан куугунтуктар тууралуу аңгемелер жана окуялар эмоционалдык түрдө баяндалат. Баптисттер 2001-жылы ноябрда Бишкекте Библия котормочуларынын жыйынын өткөрүп, кыргыз христиандарынын ишенимин чагылдырган, «Сенин жолуң» гезитин коштоп жүргөн «Сүйүнчү» гезитин чыгаруу маселесин көтөрүшкөн. Алар гезитке диний гана эмес, дүйнөлүк маселелерди да жарыялоону максат кылышкан.[33] Бирок алар бул максаттары негедир ишке ашкан эмес. Анын ордуна 1997-жылы чыга баштаган «Үмүт Нуру» журналын чыгарууну улантышкан. Алар көптөгөн китептерди жана брошюраларды басып чыгарышат. Алар христиан динин жайылтуу үчүн бардык басылмаларын элге бекер таркатышат.

Жахабанын күбөлөрү

Кыргызстандагы эң активдүү топтордун бири — Жахабанын Күбөлөрү болуп эсептелет. Алар расмий жана бейрасмий түрдө өз ишмердүүлүгүн жүргүзүшөт.

---

[33] Жаныбек Жанызак, “*Кыргыздын баласы өз аялынан башкага импотент болгону дурус*”, *Кушкабар*, 11. 01, 1.

Кыргызстандын дээрлик бардык ири шаарларында алардын борборлору бар. Кыргызстанда Жахабанын Күбөлөрүнүн жалпысынан 51 филиалы бар. Бул борборлор аркылуу алар ишмердүүлүгүн жүргүзүшөт. Жахабанын Күбөлөрү адамдарды аудитория катары айырмалашпайт. Алар кимге жолукса ошого көңүл бурушат. Көбүнчө иш-аракеттерин классикалык ыкмалары менен, б.а. үймө-үй кыдырып ишке ашырышат. Алар жолуккан адамдарга брошюраларды, журналдарды, кээде Ыйык Китепти таратышат. Журнал катары көбүнчө “Күзөтчү мунарасы”, “Ойгон” деген журналдарды таратышат.

Жахабанын Күбөлөрү Кыргызстанда ижарага алган залдарын же куруп жаткан имараттарын сыйынуучу жайга айлантып, аны «Падышалык залы» деп аташат. Алар жуманын белгилүү күндөрүндө Падышалык залдарына чогулуп, ырым-жырымдарды өткөрүшөт. Бул ырым-жырымдарда алар ырларды ырдоо менен сыйынышат. Сыйынуудан кийин алар дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнөн келген Жахабанын Күбөлөрүнүн куттуктоолорун бири-бирине жеткиришет. Ошентип, алар дүйнөнүн бардык жеринде бар экенин, бир тууган экенин билдирүүгө аракет кылышат. Кыргызстанда Жахабанын

Күбөлөрүнүн саны үч миңден беш миңге чейин экени айтылып келет. Кыргыздар көбүнчө аларга терс көз караштa.

Адвентисттер

Кыргызстанда адвентисттердин жыйырмадан ашык филиалы бар. Адвентисттер өздөрүнүн чиркөөлөрүндө жана өздөрү каалаган жерде диний үгүт иштерин жүргүзүшөт. Бирок алар өздөрүнүн иш чөйрөсү катары ооруканаларга көбүрөөк көңүл бурушат. Оорулууларга кам көрүү, аларга бекер дары-дармек таратуу, керек болгондо жеке оорукана ачуу алардын миссионердик ишмердигинде колдонгон негизги ыкмаларына кирет. Алардын Бишкекте тиш ооруларын дарылай турган жеке ооруканасы бар. Адвентисттер, ошондой эле тамак-аш азыктарын өндүрүү менен алектенет. Өндүргөн тамак-аш азыктарын сатуудан тышкары, карылар жана жетим балдардын үйү сыяктуу жайларга бекер таркатышат.

Кыргызстанда иш алып барган адвентисттер дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү адвентисттер менен да байланышта болушат. Кыргызстанга дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнөн адвентисттер келип, бул жерде адвентисттер менен ар кандай темада тренинг өткөрүшөт. Мисалы, 2018-жылы Бишкекте адвентисттер ачкан “Чиркөө лидерлиги” мектебине Европадан

жана Россиядан миссионерлер келип, адвентизм окуулары, окутуу искусствосу, чиркөөнү башкаруу жана чиркөөнү уюштуруу боюнча тренинг өткөрүштү.[34]

Ыйса Христос чиркөөсү

Иса Христос чиркөөсү христиан тарыхында пайда болгон жаңы топтордун бири катары белгилүү. Бул топ Америкада пайда болгон пятидесятниктерден бөлүнүп чыккандыгы тууралуу маалымат булактарында айтылат. Бирок бул топтун пайда болушу тууралуу так тарыхый маалымат жок.[35] Кыргызстанда белгилүү болгондой, бул топ өзүнө Данияр Таалаев деген кыргыз лакап ат койгон америкалыктын идеологиясына негизделген. Таалаевдин айтымында, иудаизм жана христиан дини исламдан үстөм болушу керек. Аз. Мухаммед мусулмандардын Инжилди үйрөнүүсүн талап кылат жана Куран Инжилди үйрөнүү үчүн мусулмандарга жөнөтүлгөн.[36] Анын Кыргызстандагы ишмердүүлүгүнө АКШда билим алган орус улутундагы Вася Кузин жардам берет. Вася Кузин учурда Кыргызстанда топту жетектейт. Вася Кузин өзүнүн насааттарынын биринде: *«Кыргыздар акыр-аягына чейин*

---

[34] https://esd.adventist.org/2018/04/26/v-bishkeke-otkryilas-shkola-tserkovnogo-liderstva,Колдонулган күнү: 12. июль 2019.

[35] Писманика Матфей, *Религия в истории и культуре*, Москва 1998, 246.

[36] Данияр Таалаев, *Куран жана Библия*, (кол брошюра), 2.

Кудайдын каргышына калат. Ошондуктан жугуштуу оорулар менен оорушат. Мындан чыгуунун жалгыз жолу – Ыйса Христос чиркөөсүнө келип кошулуу». деп айткандыгы маалым. [37] Кыргызстанда бул топтун эки жыйналышы бар, бири орусча, экинчиси кыргызча сүйлөшөт. Топтун Кыргызстандын ар кайсы аймактарында 18 расмий чиркөө жана 7 бейрасмий чиркөөсү бар. Алардын көбү Кыргызстандын түндүк аймагында. Кыргызстандагы орус православ чиркөөлөрүнүн биринде иштеген епископтун маалыматына караганда, «*Бул топ кыргыздар үчүн эле эмес, бардык христиандар үчүн коркунучтуу. Кыязы, алардын артында АКШнын ФБРи турат. Алар христиандыктын атынан адамдарды жана үй-бүлөлөрдү жок кылуу үчүн иш-аракет кылышат. Чыныгы христианчылык буга жол бербейт».*дейт ал. Епископтун айткандарын ырастап, кыргыз басма сөзүндө “Ыйса Христос чиркөөсү үй-бүлөлөрдү талкалап, кыйраткан зыяндуу агымдардын алдыңкыларынын бири” деп баяндама берген.[38]

Кыргызстандагы миссионерлер тууралуу жогоруда келтирилген маалымат төмөнкүдөй суроону ойго салат: Кыргыз элинин миссионерлерге карата мамилеси кандай? Бул суроого

---

[37] Караңыз, Абдинасирова, 5.

[38] Данияр Карбазов, “*Көтүрүм уйга шаа мүйүздүн кереги эмне*”, *Агым* 14. 06. (2002), 6.

өзүнүн улуттук жана диний өзгөчөлүгүнө берилген Кыргызстандын жарандары миссионерлердин кыймылдарына каршы чоң каршылыктарды көрсөткөндүгү да маалым. Маалым болгондой, миссионердик топтор менен дааватчылардын ортосунда маал-маалы менен чоң мушташ болуп келген. Белгилүү болгондой, Кыргызстандын айрым айылдарында мусулман өкүлдөрү менен мындай миссионердик топторго кошулган адамдардын ортосунда чыр-чатактар чыгып, сөөктөрүн кыргыз көрүстөндөрүнө коюуга уруксат беришкен эмес. Миссионерлерге кошулган жарандар сөөктөрүн мусулман көрүстөнүнө койгону менен, аларды мусулман кыргыздар алып чыгып, башка жерге көмүүнү талап кылган деген маанайдагы маалыматтар гезиттерде көп жолу жарыяланган. Ошондой эле айрым айылдарда христиан динин кабыл алган жарандарды эл айылдан чыгарып салганы да белгилүү.

Элдин мындай реакцияларына каршы христиан миссионерлери иш-аракеттерин ыңгайлуу улантуу үчүн өз укуктарын издөөгө аракет кылышкан. Бул боюнча айрым миссионерлер берген маалыматка караганда, алар мамлекеттик органдарга, ЕККУга (*Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму*) жана башка уюмдарга даттануу каты менен

кайрылышкан. Бул тиркемелер жалпысынан алар үчүн жагымдуу чөйрөнү даярдоого жана алардын иш-аракеттерине мүмкүндүк берген.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда аталган миссионердик топтордун ишмердүүлүгүнө каршы эл арасында олуттуу реакциялар болуп жаткандыгы байкалууда.

Башка диндер жана жамааттары

Кыргызстанда ислам жана христианчылыктан тышкары иудаизм жана буддизм сыяктуу диндер менен катар индуизмдин сектасы болгон кришнаизм дагы иш-аракеттерди жүргүзүп келет. Кыргызстанда жөөттөрдүн, буддисттердин жана кришнаисттердин саны жокко эсе болгону менен аз болсо да, диндик иштер менен алектенип жатканы белгилүү. Төмөндө аталган диндердин жана топтордун Кыргызстандагы ишмердүүлүгү кскача иликтенмекчи.

Иудаизм

Иудейлер же еврейлер калк арасында жөөт деген ат менен маалым. Борбордук Азиядагы жөөттөр үч топко бөлүнөт. Булар Бухара жөөттөрү, Европадан сүргүнгө айдалган ашкеназиялык жөөттөр жана Каспий аймагынан көчүп келген караим жөөттөрү. Кыргызстанга биринчи жолу XV. Кылымдын аягында Бухарадан Бухара жөөттөрү келе баштаган. 1860-1870-жылдары

Кыргызстандын падышалык Россия менен мамилеси күчөгөндөн кийин Кыргызстанга европа тектүү ашкеназиялык жөөттөр отурукташа баштаган. Кыргызстандагы жөөттөрдүн жалпы саны 1940-жылдарга чейин 300дүн тегерегинде болсо, Экинчи дүйнөлүк согуштун башталышы менен бул сан 1000ден ашкан. 1960-жылдары бул сан 9000ге жакындаган.[39] 2014-жылдын маалыматы боюнча бул сан 1500 адамга азайган. Себеби жөөттөрдүн көбү Израилге эгемендик алгандан кийин көчүп кетишкен.

Кыргызстанга келип отурукташкан жөөттөр 1989-жылы Маданият министрлигине караштуу “Менора” аттуу жөөт маданий союзун түзүшкөн. Эгемендүүлүк алгандан кийин биринчи жөөт орто мектеби 1994-жылы ачылган. 1996-жылдан тартып орус тилиндеги «Мааян» деген еврей гезиттери чыга баштаган. 1997-жылы Кыргыз-Орус Славян университетинде еврей маданий борбору түзүлгөн. Мындан тышкары, Бишкекте жана Кара Балта шаарында Иерусалимде «Эш Ха Тора» деп аталган диний уюмдун бөлүмдөрү ачылган. [40] Учурда

---

[39] http://mytashkent.uz/2013/11/30/evrejskie-obshhiny-i-sinagogi-tashkent-bishkek/ Кирүү күнү: 25-январь, 2019.

[40] http://mytashkent.uz/2013/11/30/evrejskie-obshhiny-i-sinagogi-tashkent-bishkek/ Кирүү күнү: 25-январь, 2019-ж.

Кыргызстанда еврейлердин саны азайып бараткандыктан бир гана синагога бар.

Жөөттөр Кыргызстанда жашап турган мезгилде мамлекетте маанилүү кызматтарды да ээлеген. Маселен, Б. Шапиро деген еврей Кыргызстандын эпидемиологиялык кызматына бир топ убакыт жетекчилик кылган.[41] Ошондой эле Л.Пожаров, Е.Якир жана Ю.Гантман аттуу еврейлер Кыргызстандын саламаттыкты сактоо министринин орун басарлары болуп иштеген. 1993-1994-жылдары Ян Фишер Кыргызстандын эгемендүүлүк алгандан кийинки биринчи премьер-министри болгон.

Буддисттер

Буддисттер болжол менен IV. кылымдарда Жибек жолу аркылуу Кыргызстандын аймагына кирип келгени айтылат. Ал кездеги жергиликтүү калк буддизмди толук кабыл албаса да, сырттан келген жана көчмөн түрк уруулары деп эсептелген кээ бир алтайлык жана хакастык буддисттер кийин Кыргызстандын Түндүк аймагындагы бир нече жерге өздөрүнө чакан храм куруп, жана Будданын бир нече сүрөттөрү жана статуялары калтырылган. 2010-жылы VIII- IX. кылымдарга таандык

---

[41] Эпидемиялык изилдөө кызматтарында.

Будданын эки метрлик айкелинин пайдубалы табылган. Мындан башка Кыргызстанда буддисттер тууралуу олуттуу маалымат деле жок.[42]

Эгемендүүлүк алгандан кийин 1995-жылы Бишкектин чыгыш тарабындагы тоолу Маевка айылында жергиликтүү корейлерге социалдык жана маданий жактан жардам берүү үчүн келген түштүк кореялыктар тарабынан буддисттердин «Чам-Сен» монастыры ачылган. Бул монастырдагы иш-аракеттерди түштүк кореялыктар демилгелеген. Учурда монастырда жапон буддисттери түштүк кореялыктар менен биргелешип иш алып барышат.

Чам - Сен монастырын корей улутундагы кыргыз жараны башкарат. Анын берген маалыматына караганда, монастыр эки тармакка бөлүнгөн. Бири жапондор башкарган "Ниттерен" багыты, экинчиси Тибетке тиешелүү "Карма Кагю" деп аталган багыт. Алардын жалпы саны 200гө жакын. Монастырдын жетекчиси Олег Цой берген дагы бир маалыматка караганда, Кыргызстандагы бул монастыр башка диндерге караганда бахаилер менен көбүрөөк кызматташат.

42 http://www.buddhism.kg/?page_id=109 Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

Кришнаиттер

Кыргызстанга эгемендүүлүктүн алгачкы күндөрүнөн тарта индуизмдин сектасы болгон кришнаизм келе баштаган. Кришнаиттер 1995-жылы Юстиция министрлигинен расмий каттоодон өткөн. Ал кезде 300гө жакын адам болгон.[43] Бул уюмдун өкүлдөрүнүн көпчүлүгү Кыргызстанда жашаган ар улуттун өкүлдөрү болгон. Алардын арасында кыргыздар да бар. Кришнаиттер сектанын негиздөөчүсү Бхактиведанта Свами Прабхубаданын жолу менен жүрүшөт. Бхактивидентандын жолун жолдогондор 1961-жылы Калькуттада «Кришнанын эл аралык уюмун» түзүшкөн. Уюмдун дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө өкүлдөрү бар. Кыргызстанда да кришнаиттердин бир борбору бар. Кыргызстандагы борбордун кээ бир иштөө принциптери бар, алар кришнаизмди жайылтууга бел байлашкан. Булар; Кришнаизмге катышкан мүчөлөрүнүн руханий өнүгүүсүнө көмөктөшүү, Веда маданиятын жайылтуу, Санартанага, башкача айтканда, Ыйык Кудайга жамааттык ыр ырдоо, Веда насаатын жарыялоо, б.а. окумуштуулардын арасында ведалык билимди кеңейтүү боюнча илимий иш-

---

[43] Бакит Малтабаров, *Кыргызстандагы дин жана коомдук-саясий абал,* Бишкек: 2002, 148.

чараларга катышуу; Эл арасында диний майрамдарды белгилөө боюнча иштерди алып барышат.[44]

Кришначылар Кыргызстанда жыл сайын 12-апрелде "Рамнавами" майрамын белгилешет. Бул майрамга жакын аймактагы кришнаиттер бир үйгө чогулуп, абдан чоң дасторкон даярдашкандан кийин, кудайларга ар кандай ырларды ырдашат. Майрамдан кийин баарына тамак таратышат. Рамнавами фестивалы Кудай Вишнунун Рама же Рамаяна деп аталган адам кейпинде жерге түшүшүнүн урматына өткөрүлөт.[45]

---

44 Өмүрзак Мамаюсупов, «*Справочник*» , *Дин комиссиясынын журналы* , Бишкек 1996, 70.

45 http://www.time.kg/vremya-very/291-prazdnik-ramnavami-v-bishkeke-kak-i-vo-vsem-mire-aktivno-otmechalsya-krishnaidami-12-aprelya.html Кирилген: 25-январь, 2019 .

Корутунду

Көп убакыт атеизмдин кысымында болгон кыргыздар эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин эле материалдык да, руханий жактан да изденүүгө киришкен. Буга чейин Орусияга бардык жагынан көз каранды болгон кыргыздар, экономикалык жактан да Орусияга көз каранды болгон. Союз тарашы менен бул байланыш үзүлүп, Кыргызстан экономикалык, маданий жана идеологиялык жактан боштукта калды. Натыйжада материалдык да, руханий жактан да боштукта калган кыргыз эли изденүүгө өттү.

Эгемендүүлүк алгандан кийинки мезгилде көптөгөн элдердин арасынан бакшы, төлгөчүлөр деген адамдар чыкканы байкалат. Ал тургай төлгөчүлөргө барып, алардан динди үйрөнүшкөн дегендер да бар. Ал эми кыргыздарда байыркы түшүнүк боюнча бир аз арабча билген адам аалым катары көрүлүп, урмат-сыйга ээ болгон. Мына ушундай түшүнүктүн натыйжасында 1991-93-жылдары араб мамлекеттеринен келген ар бир араб чыныгы мусулман жана чыныгы аалым катары көрүлүп, элдин чоң бөлүгү аларга ишенишкен. Ошол учурда кыргыздарга ваххабизм, салафизм жана хизбут-тахрир сыяктуу ашынган диний агымдар кирип келгени байкалган. Буга катар

эле ошол жылдары батыштан келген миссионерлердин Кыргызстанга агылып, активдүү түрдө миссионердик ишмердүүлүк менен алектенген мезгили болгон.

Кыргызстан эгемендик алгандан кийин Кыргызстанга келип, өздөрүнүн диний түшүнүгүн жана жашоо образын жайылтууга аракет кылган исламдык диний топтор, өзгөчө протестанттык багыттагы диний топтор Кыргызстандагы дин жана ишеним эркиндигине берилген укуктан толук пайдаланышты. Бул топтордун ханафий-матуридий көз карашындагы кыргыздарга тийгизген таасирлери өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Бирок акыркы мезгилде өлкөдө теология факультеттери менен медреселердин көбөйүшү кыргыз элинин диний билим деңгээлинин жогорулашына алып келди. Бул табигый түрдө элди зыяндуу агымдарга карата этияттык менен иш алып барууга, жакшы нукка бурууга түрткү болду.

Адабияттар

Абдибеков, А.(1997). *Калктан чыккан кайыр диндер.*

Абдылдаев, М. (2004). *Дин таануу боюнча окуу куралы.*

Абдылдаев, М. (2013). *Деструктивные и новые религиозные течения и органозации, действущие на територи Кыргызстана.*

Абрамзон, С. (1999). *Кыргыз жана кыргыз тарыхы боюнча тандалма эмгектер.*

Айдар, Х. (2009). *Кыргызстандагы диний өнүгүү.*

Бабаджанов, Б. (2001). *О Деятельности Хизбут Тахрир в Узбекстане. Взгляд Изнутрти* (*Өзбекстандагы Хизбут-Тахрир уюмунун ишмердүүлүгү. Постсоветтик өлкөлөрдөгү ислам: ички көрүнүш*).

Бүйүккара, М. (2015). *Заманбап Ислам кыймылдары. Стамбул: Классикалык басылмалар.*

Жанызак, Ж. (2001). *Кыргыздын баласы өз аялынан башкага импотент болгону дурус.*

Жанызак, Ж. (2001). *Ыйса Христос Теңир тоодон кеп салат.*

Зарлыкбеков, Ж. (2002). *Кыргызстан Канча Кудайга сыйынасын.*

Зозула, М. (2014). *Созданна рабочая группа по реформа госполитики в религиозной сфере.*

Карбазов, Д. (2002). *Көтүрүм уйга шаа мүйүздүн кереги эмне.*

Князев, А. (2001). *Программа Партии Хизбут-Тахрир» Афганский Конфликт и Радикальный Ислам в Центральной Азии Сборник Документов и Материалов «Программасы Хизбут-Тахрир»*

Афган конфликти жана Борбордук Азиядагы радикалдык ислам. Документтер жана материалдар.

Князев, А. (2005). *Историй Афганской Войн 1990-г.и Превращения Афганистана в Источник Угроз для Центральной Азии, 1990. Ooган согушунун тарыхы жана Афганистан Борбордук Азия үчүн коркунучка айланышы.*

Маликов, К., Усубалиев, Е. (2009). *Мусулманская обшина Кыргызстан и политический процесс в стране: подходы к горманизации отношений между государством и религией.*

Малтабаров, Б. (2002). *Кыргызстандагы дин жана коомдук-саясий абал.*

Мамаюсупов, Ө. (1996). «Справочник» , *Дин комиссиясынын журналы.*

Мамаюсупов, Ө. (2003). *Вопрасы реигии на переходном период.*

Мамаюсупов, Ө. (2019). *Список Запрешенних религиозных организации (Тыюу салынган экстремисттик диний топтордун тизмеси.*

Молдалиев, О. (2015). *Дин Чөйрөсүндөгү Мамлекеттик Саясат Кана Кыргызстандагы негизги диний агымдар.*

Мурзараимов, Б. (2006). *Кыргызстандагы миссионердик кыймылдар, Академиялык перспектива Эл аралык референттик коомдук илимдер журналы.*

Мурзараимов, Б. (2018). *Эгемендүүлүкт өн кийин Кыргызстандагы диний абал*

Орозалиева, Ч. (2010). *Кыргызстан менен Түркия Республикасынын Конституцияларындагы адам укуктарынын салыштырмалуу корголушу. Доктордук диссертация, Гази университети.*

Пай, С. (2008). *Миссионерлердин колундагы өлкө: Кыргызстан", Улудаг университетинин теология факультетинин журналы.*

Писманика, М. (1998). *Религия в истории и культуре.*

Савченко, Н. (2016). *Ассасины и Американско - Афганский наркобизнес.*

Сарманбетов, А. (2009). *Таасыри күчтүү табып.*

Таалаев, Д. (?) *Куран кана Библия.*

Хакназаров, Ж. (2019). *Таблиг Жаматынын Кыргызстандагы ишмердүүлүгү, Магистрдик диссертация, КТМУ Коомдук илимдер институту.*

Чапжыоглу, И. (2018). *Кыргызстандагы диний жашоо: социалдык-маданий жана теологиялык көз караш", Эл аралык Али б. Осман аль-Уши симпозиумунун материалдары.*

Челенк, М., Улукбек, К. (2019) Таблиги Жамаат жана анын Кыргызстандагы ишмердүүлүгү, *TESAM журналы.*

Эршахин, С. (1999). *Кыргыздар жана Ислам.*

Электрондук Маалыматтар

http://mytashkent.uz/2013/11/30/evrejskie-obshhiny-i-sinagogi-tashkent-bishkek/ Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-ж.

http://mytashkent.uz/2013/11/30/evrejskie-obshhiny-i-sinagogi-tashkent-bishkek/ Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-ж.

http://turkkyrgyz.com/haber_detay.asp?haberID=937 . Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

http://www.21yyte.org/tr/arastirma/kirgizistan/2013/09/12/7208/Kirgizistanda-daavatcilar-teblig-cemaati-mensuplari-hareketi . Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

http://www.21yyte.org/tr/arastirma/kirgizistan/2013/09/12/7208/Kirgizistanda-daavatcilar-teblig-cemaati-mensuplari-hareketi . Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

http://www.buddhism.kg/?page_id=109 Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

http://www.ca-news.org/news:1171124 . Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

http://www.gazeta.kg/12722-news.html . Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

http://www.sayasat.kg/kg/mmkda-emne-skipper/24923-te%E0%B9%87ir%C4%8Dilikti-ding-kattoogo-%C3%A8mnege-bolbojt-cathars.html Колдонулган күнү: 25-январь 2019.

http://www.time.kg/vremya-very/291-prazdnik-ramnavami-v-bishkeke-kak-i-vo-vsem-mire-aktivno-otmechalsya-krishnaidami-12-aprelya.html Колдонулган күнү: 25-январь, 2019 .

http://www.fergananews.com/news/21992 Колдонулган күнү: 25-январь, 2019-жыл.

https://cabar.asia/ru/konflikt-v-universitete-tsentralnoj-azii-razbiratelstvo-bez-vidimyh-rezultatov/

http://schelkovo.tv/p_besop-st8-18.php . Колдонулган күнү: 08 July 2019; http://www.antidrugfront.ru/publications/aga-khan.html Колдонулган күнү: 2019-жылдын 8-июлунда.

https://esd.adventist.org/2018/04/26/v-bishkeke-otkryilas-shkola-tserkovnogo-liderstva/ Колдонулган күнү: 12. July 2019.

Теология факультетинин илимий журналы, № 33 (2022)

Oş Devlet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi
33. Sayı 2022

Ош мамлекеттик университети
Теология факультетинин илимий журналы
33-саны 2022

DOI:10.52754/16947673_2022_33_2

Kur'an Kıssalarında İtikadi Motifler

Samet Yahya BAL*

Öz

Kur'an'ı Kerim'in bütünlüğü içerisinde kıssalar önemli bir yekûn teşkil etmektedir. Ayrıca kıssalar Kur'an'ın diğer bölümleriyle kıyaslandığında içerik olarak aynı esasları ve konuları ihtiva ettiği görülmektedir. Kur'an'daki kıssalar gerçeklik ve hak oluşunun kabulü bağlamında ahlaki, hukuki, fıkhi ve tarihi açıdan birçok değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Kıssaların içerdiği esasların temel itikadi parametreleri ihtiva etmesi kıssaların gerçekliği ve kelami açıdan nasıl bir değere sahip olduğu hususunu akla getirmektedir. Çalışmada Kur'an kıssalarındaki itikada taalluk eden noktalar üzerinde durulup, kıssalara karşı kelami bir bakış ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: İtikat, Kelam, Kıssa, Tevhit, Nübüvvet

* Dr. Öğretim Görevlisi, Gümüşhane Üniversitesi, sametyahya.bal@gumushane.edu.tr

Theological Motifs in the Stories of the Qur’an

Abstract

Anecdotes constitute an important sum within the integrity of the Qur'an. In addition, when the stories are compared with the other parts of the Qur'an, it is seen that they contain the same principles and subjects in terms of content. The stories in the Qur'an have been subjected to many evaluations in terms of moral, legal, fiqh and historical aspects in the context of accepting the reality and the existence of truth. The fact that the principles contained in the tales contain basic theological parameters brings to mind the reality of the tales and what kind of value they have in terms of theology. In the study, the points related to the belief in the Qur'anic anecdotes were emphasized and a theological view towards the stories was tried to be put forward.

Keywords: Belief, Theology, Story, Tawhid, Prophecy

1. Kavramsal Çerçeve (Kıssa ve Kasas Kavramları)

Arapça’da القص (el-kass) kökünden gelen قص (kasse) fiili ve yine aynı kökten gelen قصص (kasas) kelimeleri dilsel anlamda dört farklı manayı ihtiva etmektedir:

Birincisi, bir kimsenin izini sürmek veya izinde gitmek anlamına gelir.[1] Kur'an-ı Kerimdeki, "*Musa (a.s)' ın annesi Musa'nın kardeşine onu izle dedi*"[2] ayetiyle "*Hemen geldikleri yoldan izleri takip ederek geri döndüler*[3] ayetinde bu anlamda kullanılmıştır.

İkincisi, kelime birine bir haber veya sözü açıklamak anlamına gelir.[4] Kur'an-ı Kerim'de bu anlam birçok yerde geçmektedir: "*Şuayb'a gelip ve başından geçen olayları haber verince*" *(Kasse)*[5], "*Ya'kub dedi ki: Ey oğulcuğum, gördüğün rüyayı kardeşlerine anlatma.*" *(la taksus)*[6], "*Biz sana kıssaların en güzelini anlatıyoruz.*"*(nakussu).*[7]

Üçüncüsü, bir şeyi makasla kesmek anlamına gelir. Arapların "saçı ve tırnağı kesti" cümlesi kelimenin bu anlamda kullanıldığını ifade eder. Ayrıca aynı bağlamda iki kişinin arasını ayırmak, ikisi arasındaki ilişkiyi kesmek anlamında da kullanılmıştır.[8]

---

[1] İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 7/75; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l Kalem, Daru'ş-Şam, 1412/1992), 671.

[2] *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrıcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Kasas 28/11.

[3] el-Kehf 18/64.

[4] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/73.

[5] el-Kasas 28/25.

[6] Yûsuf 12/5.

[7] Yûsuf 12/3.

[8] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/246; İsfahânî, *el-Müfredât*, 671.

Dördüncüsü, kelime misilleme yoluyla kanını takip etmek, kanının ardına düşmek ve öldürmek anlamında kullanılır.[9] İslam hukukunda bir ceza-i müeyyide olan hüküm için القصاص (el-Kısas) tabiri kullanılmaktadır. Kur'an'da geçen "*Ey akıl sahipleri sizin için kısasta hayat vardır*[10], "*Ey iman edenler öldürmeler konusunda size kısas farz kılındı*"[11] ayetleri, kelimenin bu anlamda kullanıldığı yerlerdir. Kıssa ve kasas kavramlarının anlam çerçevesi içerisinde yaşanmamış hayali olaylar ve efsaneler anlamına gelen bir manada kullanımı bulunmamaktadır.

Kıssa kavramı türevleriyle birlikte Kur'an'da otuz defa geçmektedir. Bunların ikisinde[12], takip etmek, iz sürmek anlamında; dördünde[13], kısas ve cezalandırma anlamında geri kalan yirmi dört[14] yerde ise gerçek olaylar ve bu olayların anlatımı şeklinde kullanılmaktadır. Bu kavramın Kur'an'da en fazla kullanıldığı anlam dikkate alındığında, bu sözcüğün temel olarak bir olay, olayı betimleme ya da anlatma şeklinde kullanıldığı görülmektedir.[15]

---

[9] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/73, 76.
[10] el-Bakara 2/179.
[11] el-Bakara 2/178.
[12] el-Kehf 18/64; el-Kasas 28/11.
[13] el-Bakara 2/178,179,194; el-Mâide 6/45.
[14] Muhammed Fuâd Abdülbaki, *Mu'cemü'l-Müfehres- Kur'an-ı Kerim Lügati,* çev. Mahmut Çanga (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 399-400.
[15] Hüseyin Özdemir, *Kur'an Kıssalarında Gerçeklik Sorunu* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 9.

Hz. Muhammed (a.s) ve O'ndan önce gelmiş diğer peygamberler, peygamber takipçileri ve salih kişilerin vermiş olduğu tevhit mücadelesi, hak din olan İslam'ın mesajını, iyiliğin hâkim kılınıp kötülüğün kaldırılması mücadelesini işleyen birçok haber ve yaşanmış hâdiseler İslam ümmetine Kur'an vasıtasıyla tebliğ edilmiştir. Bu gibi haberler kıssa olarak tanımlanabilir. Kısacası, geçmişte olan birtakım olay ve hadiseleri daha sonra gelecek insanlara ders ve ibret vesilesi kılacak şekilde aktarmak olarak ifade edilebilir.[16]

Kıssalarda, yaşanmış olaylar etkili bir üslupla anlatılmış, insanoğlunun geçmişte başına gelen benzer olayların her zaman gerçekleşebileceği hatırlatılmıştır. Kıssalarda söz konusu edilen; şahıs, olay, hadise, yer ve zaman unsurlarıyla sunulan betimlemeler genelde dolaylı bir anlatım ile sunulurken, istenen bilinçler ve alınması gereken dersler esas kabul edilmiştir. Kıssalara muhatap olan insanlar, onlarda tasvir edilen olaylarla kendini ve içinde yaşadığı toplumu sorgulama imkânı bulabilmektedir. Kıssalardaki müspet ve menfi anlatımlar, bireyin dünyadaki yaşamı ve geleceği hakkında vereceği kararlarda bir mihenk noktası kabul edilebilir. Dolayısıyla, Kur'an kıssalarında verilmek istenen mesajı algılamak ve

---

[16] Remzi Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 33.

içselleştirmek insanlığın sıkıntılardan kurtulması ve yaratıcısını tanıması açısından önem arz etmektedir.

Modern zamana kadar kıssalar ve kıssa kavramı birçok açıdan ele alınmıştır. Özellikle de modern dönemde çok yönlü olarak; tasavvuf, ahlak, edep, gerçeklik, eğitim ve içtihada konu oluşu bağlamında incelenmiş, kıssaların verdiği mesajlar anlaşılmaya çalışılmıştır.

2. Kıssa ve Gerçeklik

Kıssa kavramı zikredilen anlamlar çerçevesinde, ilk olarak bir haberi aslına uygun olarak aktarma, bir haberin gerçek ve doğru biçimde betimlenip anlatılmasıdır. İkincisi ise izlemenin hem maddi anlamda hem de manevi anlamda aynı seviyede olmasıdır. Örneğin saç kesimi için kelime kullanıldığı zaman saçların düzenli ve aynı seviyede tutularak kesilmesi anlaşılır. Haber için kullanıldığı zaman ise anlatan kişi tarafından haberin, olayın aslına uygun olarak, hiçbir ilave veya eksiltme yapmaksızın olduğu gibi anlatımını ifade eder.[17]

Kıssa kavramının, tarihi süreç içerisinde halk hikâyeleri ve masallar şeklinde kullanılması kavramda bir anlam kaymasına neden olmuştur. Kur’an’ın nüzul döneminde ise “esatir ve hayal” kavramlarının zıddı olarak kullanıldığı görülmektedir. Kur’an’da bu

---

[17] Özdemir, *Kur’an Kıssalarında Gerçeklik Sorunu*, 8.

gerçekliği ifade eden birçok ayet bulunmaktadır.[18] Örneğin: "*Biz sana onların gerçek olan haberlerini anlatıyoruz*"[19] manasındaki ayette mağara arkadaşlarının başından geçen olayların gerçek olarak anlatıldığı, hiçbir mitolojik ve kurgusal unsura yer verilmediği belirtilmektedir. Bu ayette dikkati çeken bir başka husus ise "hak ile" (با لحق) terkibidir.[20] Rivayetlerden anlaşıldığına göre "esatir" kavramı ile müşriklerin Kur'an'a karşı hayali Fars ülkesi masallarını Kur'an kıssalarına nazire olarak anlattıkları görülmektedir.[21]

Kur'an kıssalarını çeşitli yönlerden ele almak mümkündür. Bu kıssalardan bazıları kısa, bazıları orta, bazıları ise uzun anlatımlar içerir. Mesela, Sâffât suresindeki Hz. İlyas'ın kıssası kısa, Neml suresindeki Hz. Süleyman'ın kıssası orta ve Yusuf suresindeki Hz. Yusuf'un kıssası ise uzun kıssalara örnektir.[22] Bazı yazarlar da Kur'an Kıssalarını tarihi, vakiî ve temsili olarak sınıflandırmaktadırlar. Tarihi olana, helak olan kavimleri; vakiî olanlara Hz. Âdem'in iki oğlunu[23], temsili olana ise iki bahçe sahibi kıssasını[24] örnek vermektedirler.[25]

---

[18] el-Kasas 28/3,25; el-Mü'min 40/78; Hûd 11/100.
[19] el-Kehf 18/13
[20] Özdemir, *Kur'an Kıssalarında Gerçeklik Sorunu*, 10.
[21] Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân fi Te'vilil Kurân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y: Müesestu'r-Risâle, 1420/2000), 19/238.
[22] Nurettin Turgay, "Kur'an Kıssaları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 68.
[23] el-Mâide 6/27,30.

Kur'an'ın genel anlatımı içinde bir başka tasnife göre ise üç çeşit kıssa bulunmaktadır. Birinci çeşit kıssalar; peygamberlerin haberleri, kendi kavimlerini tevhide davet etmeleri, gösterdikleri mucizeler, toplumun karşı çıkış sebepleri, inananların ve inkârcıların sonlarının durumu gibi konuları içermektedir. İkinci çeşit kıssalarda; peygamberlikleri kesin olmayan şahıslar ve bazı toplumların başlarına gelen olaylar dile getirilmektedir. Bu kısma Tâlût, Câlût, Zülkarneyn, Ashab-ı Kehf, Ashâb-ı Sebt, Ashâb-ı Uhdûd vb. misal verilir. Üçüncü çeşidi ise; Hz. Peygamber (a.s) dönemindeki olayların anlatılmasıdır. Hz. Peygamber (a.s.)'ın hicreti, savaşları ve insanlarla olan ilişkilerini bu kısımda değerlendirmek mümkündür.[26] Kur'an'da yer alan kıssalar bu ve benzeri birçok açıdan tasnif edilip, elde edilmek istenen amaç doğrultusunda okunaklı bir tablo hâline getirilebilirler. Bu tabloya ve tasniflere bakıldığında öne çıkan hususun, aktarımı yapılan kıssaların neredeyse tamamının gerçek ve yaşanmış hadiseler olduğu anlaşılmaktadır.

---

[24] el-Kehf 18/32,34.

[25] Muhammed Kutub, *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977), 272.

[26] Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", 35.

3. Kıssalarda Gaye

Kur'an Kıssalarında görülen özellikler Kur'an'ın ana temalarını ve temel hedeflerini oluşturmaktadır. Vahyin, peygamberliğin, Allah Teâlâ'nın birliğinin ispatı (tevhit inancı), semavi dinlerin esas itibariyle bir olduğu, uyarıp sakındırma, müjdeleme, Allah'ın kudretinin tecelli ettiği yerler, hayır ve şerrin, acele ve teenninin, başa gelen olaylara sabretmeyip telaşlanarak üzülüp umutsuzluğa kapılmanın ve sabretmenin, şükür ve nankörlüğün akıbeti vb. birçok dini ve ahlaki konuyu kapsamaktadır.[27]

Kur'an kıssalarında gaipten haber verilmiş ve bununla da Kur'an'ın mucize olduğu ortaya konmuştur. Bu kıssalarda, Kur'an'ın nazil olduğu zamanla ilgili haberler verildiği gibi, ondan önce ve ondan sonraki zamanla ilişkili gaybi olaylardan da haber verilmiştir. Bu haberlerin Hz. Peygamber (a.s)'ın diliyle tebliğ edilmesi, O'nun peygamberliğini ispat eden delillerden biridir.[28]

İnsan ruhunda bulunan ümit ve korku hisleri, Kur'an kıssalarının ayrılmayan iki özelliğidir. Kur'an'daki her kıssanın bir korku bir de ümit yönü vardır. Kur'an kıssalarının önemli bir özelliği

---

[27] Seyyid Kutub, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Hilal Yayınları, 1969), 203-205.

[28] Abdurrahim Kaplan. "Kur'ân'ın İ'câz Yönlerinden Biri: Gelecek ile İlgili Haber Vermesi.", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (2021), 61-91.

de bidat, hurafe, hayali, uydurma ve benzeri durumlardan uzak olmalarıdır. Kur'an kıssalarında zıtlıklar ve uydurmalar yoktur. Nitekim zaman zaman kötü niyetli birtakım insanlar çıkmış, Kur'an'daki kıssaların batıl, gerçeğe aykırı ve tezatlar hâlinde bulunduklarını ileri sürmüşler ve bu yönden Kur'an'ı çürütme gayesi gütmüşlerdir. Ancak çeşitli tarihi ve dini çalışmalar bu iddiaların geçersizliğini ortaya koymuştur.[29]

Kur'an kıssalarında, olaylar bir hikâye veya bir romandaki gibi düzenli bir şekilde; giriş, gelişme ve sonuç anlatımını takip etmez. Hadisenin sadece bir sahnesi betimlenir. Bu sahnelerde tevhit ve peygamberlerin risaletini ispata ağırlık verilir. Örneğin, Hz. Musa ile Firavun arasında geçtiği zikredilen kıssada; Firavun'un inanç sistemi, sihirbazların yanılgıları hatırlatıldıktan sonra Hz. Musa'ya verilen mucizelerle, yanlış ve doğru, hak ile batıl ayırt edilerek tevhit ve risaleti ispat amaçlanmıştır. Kıssalardaki en önemli nokta, çoğunlukla yaşanmış, gerçek olaylara yer verilmesidir. Bunlar kıssa isminin yanı sıra, "nebe", "enbâ" "hadis" ve "zikir" kavramlarıyla da ifade edilmektedir. Bu durum kıssaların bir vahiy mahsulü gerçek anlatılar olduğunu göstermektedir.[30]

---

[29] Turgay, "Kur'an Kıssaları", 70

[30] Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", 35.

Kıssaların özeliklerini ve bilhassa da amaçlarını ve temasını nazara vermekten maksadımız kelami konuların ve itikada taalluk eden kısımların kıssalar içerisindeki yerini ve önemini tayin etmeye çalışmaktır. Kur'an kıssaları, insanları tevhide, Allah'ın varlığına ve birliğine inanmaya çağıran vasıtalardan biridir. Bu çağrıyı yaparken, insanlar arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın, değişik yaştaki ve bölgedeki insanlara hitap etmiş ve muhataplarına bölücülük, zulüm ve benzeri kötülüklerden kaçınarak, peygamberlerin güzel ahlakı ile ahlaklanmaları için etkileyici mesajlar vermiştir.[31]

Kur'an kıssalarının, Kur'an'ın içinde kapladığı yeri değerlendiren ve konuyla ilgili çalışma yapan âlimler arasında farklı görüşlerin olduğu gözlenmektedir. Buna göre kıssalar, Kur'an'ın üçte birini, üçte ikisini, bazılarına göre de, Hz. Peygamber (a.s) dönemindeki bazı olayların eklenmesiyle yarısını oluşturduğu, Hz. Peygamber (a.s) dönemi çıkarılacak olursa 1650 ayeti ihtiva ettiği şeklindedir. Kur'an'da geniş bir yer oluşturan kıssaların içeriği iyilik, güzellik ve doğruların ortaya çıkmasıdır. Yüce yaratıcı, Kur'an kıssalarıyla geçmiş milletlerin özelliklerini belirterek, daha önce gönderilen peygamberler ile Hz. Peygamber (a.s)'in benzer yönlerine işaret edilmiş, hakikatin üstün geleceği hatırlatılmış, inananlara teselli verilmiş, Allah'a karşı gelenlerin feci akıbeti gösterilmiş ve

[31] Turgay, "Kur'an Kıssaları", 71.

Müslümanların azmini artırmak amaçlanmıştır. Konuya bu açıdan bakıldığında kıssalarda iki amaç ve üç temel ilke olduğu gözlemlenebilir. Amaçlar; insanları tevhit inancına uymayan olumsuz alışkınlıklardan uzaklaştırmak ve peygamberle tebliğ edilen tevhit inancını işlevsel hâle getirmektir. Üç temel ilke ise; tasvir, talep ve duyguların ifade ediliş şekli ile insanlığa sunulmasıdır. Bu yapılırken, geçmiş dönemlerde doğru yol üzere hareket eden insanlara mükâfat verildiğini, semavi dinlerin verilerine göre kötü ve yanlış yolda olanların cezalandırıldığını bildirip, insana yaratıcısını tanıtma ve O'na nasıl kul olunması gerektiğini göstermek amaçlanmıştır.[32]

Kelam ekolleri içerisinde özellikle de Mu'tezilen'in ayrı bir başlık altında beş esasından biri olarak zikrettiği ve diğer kelam ekolleri tarafından da başlıklar altında incelenen va'd ve vaîd meselesinin Kur'an kıssalarında önemli yer tuttuğu ve temel unsurlarından biri olduğu görülmektedir.[33]

Kıssaların önemli hedeflerinden birisi de ilahi kudretin, iman ve küfrü temsil eden kimselere, dünya ve ahirette layık oldukları müspet ve menfi neticeleri vermeye, imani ve itikadi konularda delil

---

[32] Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", 37.

[33] İlyas Çelebi "Usûl-u Hamse ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211.

olacak mucizeleri ve harika olayları yaratmaya sonsuz gücünün yettiğini, meydana gelen tarihi olaylarla ispat edip açıklamaktır.[34]

Kur'an'da yer alan seksendört[35] civarındaki olayı anlatan kıssalar birtakım başlıklar altında tasnif edilmektedir. Bu kıssaların temel gayesini Allah Teâlâ şöyle ifade etmektedir: "*And olsun onların geçmiş peygamber ve ümmetlerinin kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır. Bu Kur'an uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat O, kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi açıklayan (bir kitaptır); iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidayettir.*"[36]

Kur'an'da yer alan kıssaların hedefleri şu başlıklar altında özetlenebilir; tevhidi hâkim kılmak, Hz. Peygamber (a.s)'ın risâletini ve vahyi ispat etmek[37], İslam'ın tek ve hak din olduğunu ve kaynağının Allah olduğunu beyan etmek[38], va'd ve vaîd[39], insanları ibret almaya sevk etmek ve insanları şeytanın aldatmasından sakındırmaktır.[40] Kur'an-ı Kerim, gerek tebliğ edildiği asırdaki ortamın insanlarını şirk ve inkâr sapkınlıklarından kurtarmak, gerek

---

[34] Macit Yılmaz, *İslam Ahlâk Eğitiminde Kur'an Kıssaları* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 39.
[35] Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", 37
[36] Yûsuf 12/12.
[37] Yûsuf 12/2-3.
[38] eş-Şuarâ 42/13.
[39] Hûd 11/120; el-Ankebût 29/14-40.
[40] el-Bakara 2/256-257; en-Nisâ 4/51; el-Mâide 5/60; Kaya, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", 37.

de kıyamete kadar ki evrensel ilahi kitap oluşu sebebiyle her zaman ve dönemin inananlarının imanlarını sağlam ve zinde tutmak için kıssa anlatımı yöntemiyle imanla ilgili hususları önemle üzerinde durup vurgulamıştır.

Kur'an'da kıssalar üslubu ile anlatılan peygamberlerin davetleriyle ilgili ifadelerinden anlaşılıyor ki, Kur'an'da ilk önce ve ısrarla anlatılmak istenen temel konu "Allah'a iman" hususudur. Peygamberin davet metodunu, tebliğ keyfiyetini yansıtan benzer ve hatta aynı olan ifadelerden tevhide önemli bir vurgu vardır ki o da; tüm peygamberlerin tek bir Allah'a iman esasını ümmetlerine anlatmak istemeleridir. İşaret edilen bu husus insan fıtratının değişmez bir özelliğini yansıtır ki o da her devirde bir Allah inancı var olduğudur. Ancak bu fıtri inanma ihtiyacına ilahi irşat ve peygamberler yoluyla bir istikamet kazandırılmazsa çoğu zaman insanlar, asılsız mecralara veya çok çeşitli şirk bataklıklarına düşebilmektedirler. Zaten peygamberler çoğunlukla tahrif edilen Allah inancını aslına, gerçek safiyetine döndürmek için gönderilmişlerdir. Tevhit inancı İslam'ın özünü teşkil etmekte ve bu sebepledir ki Kur'an her vesileyle muhataplarına tevhit inancını hatırlatmaktadır.[41] Yine bu kıssalarda (Ashab-ı Kehf Kıssası vb.) ahirete iman konusu da işlenerek insanlara öldükten sonra dirilme,

---

[41] İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine* (İzmir: Işık Yayınları 1994), 159.

mükâfat ve ceza, Allah'ın ölüleri tekrar diriltmeye gücünün yettiği anlatılarak ahirete iman hususu güçlendirilmektedir.

Kur'an kıssalarının önemli gayelerinden biri de Hz. Peygamber (a.s)'a gelen vahyi ve peygamberliğini ispat etmektir. Ümmi bir zata 40 yaşında peygamberlik verilmesi ve vahyin dışında herhangi birisinden ders almamasına rağmen gaybi haberler vermesi, özellikle de Hz. Peygamber (a.s)'ın dilinden tafsilatla anlatılan Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Âdem'in kıssaları ona gelen vahyi ispat etmektedir.[42]

4- Kıssalarda İtikadi Ögeler

Kur'an kıssalarında ifade edilen hadiseleri, içerdiği itikadi ögeler bağlamında kelama konu olacak bir biçimde inanç sistematiği açısından incelemek mümkündür. Bu bağlamda Kur'an'da aktarılan gerçek ve yaşanmış kıssalarda işlenen farklı yöntem ve anlatım şekilleriyle inanç unsurları birçok farklı açıdan bize gelmektedir. Bu gelişin esas gayesini bilmek ise kelami açıdan önemlidir.

Arapçada "akd" kökünden türemiş bulunan "itikat" sözcüğü düğüm atmışçasına bağlamak, tasdik ve kabul etmek, bir şeye

[42] Nazife Akgül, *Kur'an Kıssalarının Teolojik Yorumu* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 97.

gönülden inanmak ve onu benimsemek demektir.[43] Bir şeyin uçlarını bir araya toplamak, ipi düğümlemek ve bir yapıyı yapıştırmak ifadelerinde olduğu gibi katı cisimlerle ilgili kullanılır. Ayrıca, satış akdi, sözleşmeyi ve anlaşmayı sonuca bağlamak, karar vermek; onaylamak vb. ifadelerle olduğu gibi, müstear olarak anlamsal konularda da kullanılıp şöyle denir: "Onunla bir akitte, anlaşmada ya da sözleşmede görüş birliğine vardım ya da onunla anlaştım, sözleştim" ya da "Yeminimi sonuca bağladım, tasdik ettim ve onayladım"[44] gibi anlamlarda kullanılır. Kur'an'da zikredilen bazı kıssaları ele alarak, itikadi ve kelami açıdan hangi unsurları barındırdığını örnekler üzerinden göstermeye çalışacağız.

a. Yaratılış ve İlk Günah

Yaratılış hadisesini bir bütün olarak ele alan Kur'an yer, gök, bitki ve hayvanların yaratılışından sonra insanın yaratılışına temas etmektedir. Kur'an'da diğer insanların yaratılışından daha fazla, Hz. Âdem'in yaratılışına referanslar bulunmaktadır. Bunlar da bazen insan cinsi, Âdem ile özdeşleşmekte, bazen de insan cinsinin ilk bireyi olarak Hz. Âdem'in özellikleriyle genel olarak insana ait

[43] Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 170.

[44] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/296-297; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmuatü mine'l-Muhakkin (y.y: Darül'l-Hidâye, ts.), 8/394-395.

niteliklere işaret edilmektedir. Ayrıca Kur'an'da insan türüne âdemoğulları şeklinde hitap edilip cins ilkine nispet edilmektedir. Kur'an'da sadece bir yerde âdemoğulları ifadesi Hz. Âdem'in bizzat kendi oğullarına işaret edildiği görülmektedir.[45] Kur'an Hz. Âdem ve eşini ebeveyn diye adlandırarak[46] onların insan cinsinin ilkleri olduğunu ifade etmiştir.[47]

Hz. Âdem'in yaratılışını açıklayan ayetlere başlamadan önce kelami açıdan iki önemli hususu ayetlerin siyak ve sibakında arayacağımızı belirtelim; birincisi, ilk insanın Hz. Âdem oluşu ve diğeri de Hz. Âdem'in topraktan yaratılma meselesidir.

"*Şüphesiz ki Allah katında İsa'nın (babasız yaratılışının) misali, Âdem'in misali gibidir. (Allah) onu (da babası olmadan) bir topraktan yarattı, sonra ona "Ol!" dedi, (o da) hemen oluverdi*"[48] ayette ilk yaratılışa, Hz. Âdem'in annesiz ve babasız topraktan yaratılması hususuna değinilmiştir. Hz. İsa'nın babasız doğma durumu onun hâline misal gösterilmesi açısından Hz. Âdem'in şahsıyla kıyas edilerek, burada Hz. Âdem'in bir şahıs olduğu ve topraktan yaratıldığı durumu vurgulanmaktadır.

---

[45] el-Mâide 6/27.
[46] el-A'râf 7/27.
[47] Akgül, *Kur'an Kıssalarının Teolojik Yorumu*, 13.
[48] Âl-i İmrân 3/59.

"*Hani, rabbin meleklere: Muhakkak, ben, yeryüzünde (benim emirlerimi tebliğ ve infaza memur) bir halife yaratacağım! Demişti. Onlar (melekler) de: Biz Seni, hamdinle tesbih ve takdis edip dururken, orada bozgunculuk edecek, kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın? Demişlerdi. Allah'ta: Sizin bilemeyeceğinizi her halde ben bilirim! Buyurmuştu*"[49] Ayetten yola çıkarak bazı âlimler tarafından meleklerin de cin nev'inden olduğu yahutta melek cinsi olarak burada onlar tarafından gerçekleştirilen isyanvari söylemin günah ve kimileri tarafından ise zelle olduğu iddia edilmişse de[50] Tahrim suresinin şu ayeti bu ihtimalin çok da yerinde olmadığını göstermektedir. "*Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır*"[51] ayeti meleklerin isyanını ve muhalefetini reddetmektedir.

"*Hatırla o vakti ki, rabbin meleklere: Ben, demişti, kuru bir çamurdan, suretlendirilmiş balçıktan bir beşer yaratacağım! O hâlde, ben onun yaratılışını bitirdiğim, ona, ruhumdan üfürdüğüm zaman, siz hemen ona secdeye kapanınız, demişti.*"[52] Ayette geçen "ruhumdan üflediğim" ifadesi ile ilgili olarak bu üflemek fiili haberi sıfatlar arasına dâhil

---

[49] el-Bakara 2/30.

[50] Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne, Tefsirul-Mâturîdî*, thk. Mecdi Basellum (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 1/412-414.

[51] et-Tahrîm 66/6.

[52] el-Hicr 15/29; Sâd, 38/73.

edilebileceği; hatta üflemek/nefh'den tek bir mana anlaşıldığı hâlde bu tabir, yaratmak şeklinde yorumlanmıştır. Elbette evleviyetle "istiva" gibi haberi sıfatların birçok manaya gelen anlam genişliği içinde hüküm sürmek, egemen olmak, hükmetmek gibi anlamlardan biriyle ifade edilmesi gayet makuldür. Bu tür haberi sıfatların "*O'nun misli gibi hiçbir şey yoktur*"[53] ayeti kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir.[54] Mâtürîdî'ye göre ruhumdan, ruhumuzdan demektir. Yani yaratıkların canlılığı kendisine bağlı olan ruh demektir. Allah ruhu burada kendine nispet etmiştir. Çünkü ruhu da Allah diğer yaratıklar gibi yaratmıştır. Dolayısıyla keramet/üstünlük babından onu kendisine nispet etti. Bu durum, "*Allah'ın devesi*"[55] ve "*İkiniz benim beytimi temizleyin*"[56] ayetleri gibidir.[57]

"*Hani, meleklere: Âdeme, secde ediniz! Demiştik de, İblis'ten başkası, hemen secde etmişlerdi.*"[58] Allah: "*Ey İblis! Sana ne oldu ki secde edenlerle beraber olmuyorsun?" buyurdu. İblis: (Benim) kendisini kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan yarattığın bir insana secde etmem mümkün değildir, dedi.*[59] *Ben ondan (Âdemden) daha hayırlıyım. Çünkü beni ateşten*

---

[53] eş-Şûrâ 42/11.
[54] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 6/437.
[55] el-A'raf 7/73.
[56] el-Bakara 2/125.
[57] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 8/645.
[58] el-Bakara 2/34; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116.
[59] el-Hicr 15/32-33.

yarattın, onu ise, çamurdan yarattın.[60] *İnsan önceden hiçbir şey değilken kendisini yarattığımızı düşünmüyor mu*?"[61]

Bu ayetler beraber değerlendirildiğinde insan türünün babası Hz. Âdem'in kendi cinsinden başka bir varlık yokken yaratıldığı anlaşılmaktadır.[62] Bakara suresindeki ayette[63] ise Allah yeryüzünde bir halife yaratacağını meleklerine bildirerek, yaratılacak olan bu yeni varlık üzerine dikkat çekmiştir. Melekler bu yeni varlığı "fesat çıkarma" ve "kan dökme" özelliklerinden dolayı mevcut diğer varlıklardan (cinlerden)[64] farklı olmadığını anlamakta gecikmemiş kendilerinin Allah'ı tesbih ve takdis etmekte olduklarını öne sürerek hayretlerini ifade etmişlerdir. Allah "yeryüzünde bir halife" ifadesiyle bu varlığın cinsini tayin etmemiştir. Bu kapalılık aynı ayetteki meleklerin soru ve tereddütleriyle biraz daha açıklık kazanmıştır. Yani Allah meleklerin ağzından, bu varlığın vasıflarının bir kısmını açıklamıştır. Bu ayet ile insanın, fitne ve fesat çıkarmayan hayvanlardan farklı, Allah'ı tesbih ve takdis edebilecek kabiliyet ile meleklere benzer bir özellikte olacağı zımnen ifade edilmiştir. Böylece ne hayvan ne de melek gibi fakat ikisi arasında bir yapıya

---

[60] el-A'râf 7/12; Sâd 38/76.
[61] Meryem 19/67.
[62] Meryem 19/67.
[63] el-Bakara 2/30.
[64] el-Hicr 15/27.

sahip olacağı, ancak cin türü gibi de olmayıp hiçbirinin türsel anlamda devamı olamayacağının ifade edildiği anlaşılmaktadır.[65] Ayetlerde topraktan yaratılan insan için, secde emriyle meleklerden tazim istenmesi, insanın üstünlüğü ve mükerrem olduğuna da bir işarettir.

Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışıyla ilgili: "toprak"[66], "çamur"[67], "yapışkan çamur"[68], "hame-i mesnun"[69], "çamurdan süzülmüş öz"[70], "kuru çamur"[71], "biçimlenmiş kuru çamur"[72] gibi ayetlerde ifade edildiği üzere yaratılışta toprak ve suyun karışımı ve topraktan yaratılışın aşamaları beyan edilmiştir.

Kelamcılar ve müfessirler Hz. Âdem'in yaratılışını maddi yapısının yaratılması (tesviye) ve ona ruhun üflenmesi olarak iki kategoride ele almışlardır. Onun maddi yapısı tamamlandıktan sonra Hz. Âdem'in bedenini hareket ettiren ve ona insan olma vasfını veren ruh üflemiştir. Hz. Âdem tam bir bedensel düzeneğe sahip

---

[65] Akgül, *Kur'an Kıssalarının Teolojik Yorumu*, 15.
[66] Âl-i İmrân 3/59; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; er-Rûm 30/20.
[67] el-En'âm 6/12; el-A'râf 7/12; el-İsrâ 17/61; es-Secde 32/7; Sâd 38/71-76.
[68] es-Sâffât 37/11.
[69] el-Hicr 15/26.
[70] el-Mü'minûn 23/112.
[71] el-Hicr 15/26.
[72] er-Rahmân 55/14.

olduktan sonra ona ruh üflenmiştir.[73] Bizzat Allah tarafından, toprağın çeşitli merhalelerinden geçerek yaratılan, fakat henüz adı konmayan, insan olarak genel bir ifade ile tanınan bu varlık "*meleklere Âdem'e secde edin*" ayetiyle gerçek özel ismine kavuşmuştur. Kur'an'da topraktan yaratılan başka bir varlığın adı geçmediğine göre, Hz. Âdem'in ilk insan olması gerekmektedir. Bu konu, şeytanın Hz. Âdem'e secde etmemesi olayında da söz konusu edilmiş, Hz. Âdem'in topraktan yaratılmış olması, şeytan'ın onu küçümseyerek secde etmemesine sebep olmuştur.[74] Ayrıca ayetler "yaratma" ve "şekillendirme" fiilinin Allah Teâlâ tarafından bizzat yapıldığını bize bildirmektedir. Bu fiilin başka bir yere havalesini Kur'an'ın siyak ve sibak ilişkisi ve genel muhtevası mümkün kılmamaktadır.

İlk günah meselesine gelirsek, günah kavramı farsça bir kelimedir. Dini olarak yanlış iş ve davranış anlamına gelmektedir. Günahın özünde Allah'ın emirlerine muhalefet yatmaktadır. Arapçada genellikle "ism" kelimesiyle ifade edilir. İnsanın kalbine rahatsızlık veren şeydir. Günah kavramı yasaklananı yapmak emirlere karşı gelmektir. Bu manada bakıldığında ilk günah kavramının da "ilk" olması hasebiyle ilk insana nispeti gayet

---

[73] Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayıncılık, 1999), 5/234.

[74] Akgül, *Kur'an Kıssalarının Teolojik Yorumu*, 16.

doğaldır. Zira ilk insan Hz. Âdem, aynı zamanda Allah'ın kendisine ve eşine yasakladığını yapmış ve "ilk günahı" işlemiştir. Burada şu hususu ifade etmekte fayda vardır. Peygamberler Allah'ın seçkin kulları olarak daima korunur ve himaye edilirler. Bize (beşere) göre günah gibi gelen hususlar onların nübüvvet makamlarına zarar vermeyecek şekilde anlaşılmalıdır. Bu anlamda peygamberlerden günahın sadır olması şu şıklardan birine dâhil olabilir: "Bi'setten önceki" bir durum söz konusu olabilir ya da daha uygun olan bir eylemi terk (terk-i evlâ) durumu vardır. Yanılarak küçük günah işlemiş olabilirler. Kerih bir şey işlenmişse, ümmete bunun caiz olduğunu ve bu takdirde kendilerine Allah'ın kolaylık gösterdiğini açıklamak gayesi de bulunabilir. Günah işlemekle alakalı şartlı sığalar, "le in eşrekte" şarta konu olanın mutlaka gerçekleşmiş olmasını gerektirmez. Günah işleme peygamberlere nispet edilerek, ümmet ve muhatap terbiye edilir.[75]

Peygamberlerin günahlardan masum oluşu Ehl-i sünnete göre vahiyden sonra sabittir. Fakat Haşviyye'ye göre böyle değildir. Zira onlar peygamberlerin kıssalarını anlatırken onların günah işlediklerini hissettiren bazı şeyler naklederler. Hâlbuki bu rivayetlerin bazıları muteber değilken bazıları da peygamberlerin şanına yakışacak bir şekilde sahih bir tevil ile tevil olunmamıştır.

[75] Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı* (Konya: Hibaş Yayınları, 1984), 307.

Bunun delillendirilmesine gelince, peygamberler Allah'ın kulları üzerindeki hüccetleri ve rehberleridirler. Eğer peygamberlerin günah işlemesi mümkün olsaydı onların sözüne güvenilmez ve ilahi hüccet gerçekleşmemiş olurdu. Peygamberlerin vahiyden önceki durumları ise, Mu'tezile'nin bütün gruplarıyla (Fadayliyye kolu hariç) Haricilerin tamamına göre onlar vahiyden önce de masumdurlar. Mâtürîdîyye'ye göre ise peygamberlerin vahiyden önce günah işlemesi, nadir olmak şartıyla mümkündür, böylelerinin hâli nübüvvetle birlikte hemen iyiliğe ve istikamete dönüşür.[76] Eş'arî kelamcıları ise peygamberlerin masumiyetini "Allah'ın peygamberde taati yaratıp mâsiyeti yaratmaması" diye tanımlamış, masum kimsede onu kötülüklere yönelmekten koruyan bir özelliğin bulunduğunu söylemişlerdir.[77]

Allah'tan aldığı mesajları tebliğ etmeleri, peygamberlik misyonu ve mucizeler onların doğru söylemesine delalet etmesi sebebiyle peygamberlerin kasten yalan söylemediği hususunda şeriat ehli ittifak etmiştir. Hata eseri olarak veya unutarak peygamberlerden günahın sadır olması hususunda ihtilaf vardır. Mucizeler peygamberlerin doğruluğunu işaret ettiği için kelam

---

[76] Nureddin Sabuni, *el-Bidaye fi Usuludin* (Ankara: DİB. Yayınları,1998), 53-54.

[77] Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: y.y., 1928), 167-169.

bilginlerinin büyük çoğunluğuna göre; peygamberlerden hata eseri olarak veya unutarak günah sadır olmaz.[78]

"*Hem demiştik: "Ey Âdem! Sen zevcen (Havva) ile cennete yerleş; dilediğiniz yerde ondan bol bol yiyin; fakat şu ağaca yaklaşmayın, sonra zalimlerden olursunuz.*"[79] Allah Teâlâ Hz. Âdem ve Havva'yı iblisin tuzaklarına karşı şöyle uyarmıştı: "Hem demiştik: "*Ey Âdem! Şüphesiz ki bu (şeytan), senin ve zevcenin düşmanıdır; o hâlde sakın sizi cennetten çıkarmasın (buna sebep olacak bir günahla sizi kandırmasın); yoksa çok sıkıntı çekersin! Doğrusu senin burada ne acıkman, ne de çıplak kalman vardır. Ve şüphesiz ki sen, burada ne susarsın, ne de sıcakta kalırsın.*"[80] Hz. Âdem bu süreçlerin hepsine şahit olmuş ve yasak ağaca yaklaşmaması gerektiği ona bildirilmiştir.

İblis Hz. Âdem ve Havva'yı kandırmak için: "*Rabbiniz size bu ağaçtan yemeyi iki melek olmanızı yahut ebedi hayatı elde etmenizi istemediği için yasak etmiştir*"[81] *ve Allah adına yemin ederim ki ben sizin hakkınızda hayırlı ve iyi olanı dilemekteyim*"[82] ifadeleriyle iblis onları aldattı. "*İkisi de utanılacak yerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye* başladılar." Allah Teâlâ onlara buyurdu: "*Ben size bu ağaca yaklaşmayı*

---

[78] Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâḳıf fî ʿilmi'l-kelâm* (Kahire: y.y., ts.), 358-362.
[79] el-Bakara 2/35.
[80] Tâhâ 20/117-119.
[81] el-A'raf 7/20.
[82] el-A'raf 7/21.

yasak etmedim mi? şeytan her ikinize de açıkça düşmandır demedim mi?"[83] Hz. Âdem ve Havva: "*Ey bizim Rabbimiz, kendimize yazık ettik. Şayet sen kusurumuzu örtüp, bize merhamet buyurmazsan en büyük kayba uğrayanlardan oluruz, diye yalvarıp yakardılar*."[84] Allah Teâlâ şöyle buyurdu: "*Birbirinize düşman olarak inin. Size dünyada bir süreye kadar kalma ve yararlanma imkânı veriyorum. Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve yine oradan diriltilip mezardan çıkarılacaksınız*."[85] Kıssaya iblisin Allah'ın emrine isyan edip, Hz. Âdem'e secde etmemesi, huzurdan ve cennetten çıkarılması ve daha sonra şeytanın aldatmalarına karşı uyanık olmaları hususunda Hz. Âdem ve Havva'nın uyarılmalarına rağmen yasak meyveden yemelerinin bir hata ve günah eseri olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Tabi burada Hz. Âdem için tam anlamıyla bir peygamberlik misyonunun başladığını söylemek mümkün görünmemektedir. Sonuç olarak, bu hatanın da peygamberlik öncesi bir dönemde işlenmiş olduğu söylenebilir. Ancak Hz. Âdemin bu hataya düşmesi bize beşer fıtratının kodları hakkında bilgi sunmakta, vahyin kontrolü olmadan nebilerin dahi yanılabileceğini göstermektedir. Böylece Hz. Âdem ve Havva cennetten dünyaya indirildiler. Bu ayetlerin tafsilatı

[83] el-A'raf 7/22.
[84] el-A'raf 7/23.
[85] el-A'raf 7/24-25.

çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı konumuzla ilgili birkaç noktaya temas etmekle iktifa edeceğiz.

Birincisi, "yeryüzüne inin" emri sema gibi yüksek bir yerden yani ancak gökten inmeye işaret etmektedir. Zira onlar ve bulundukları cennet göktedir.[86] İkincisi, cennet ve cehennemin yaratılıp yaratılmadığı ve sonlu olup olmadığı meselesidir. Buna dair bazı kelam ekollerinin görüşlerine kısaca yer verelim.

Ehl-i sünnete göre cennet ve cehennem yaratılmış olup, şuan mevcuttur. Mu'tezile ise buna muhalif görüştedir. Mâtürîdîyye'ye göre mevcut oluşun delili şudur; Allah, cennet hakkında (mazi sığasıyla) "*...takva sahipleri için hazırlandı*"[87] cehennem hakkında da "*...kâfirler için hazırlandı*"[88] buyurmuştur. Hanefi mezhebine göre cennet ile cehennem içindekilerle birlikte ebediyen yok olmayacaktır. Cehmiyye ise buna muhalefet etmiştir. Hâlbuki Allah her ikisinin sakinleri hakkında da "*Orada ebediyen kalıcıdırlar*"[89] buyurmuştur. Cennet ve cehennemin yaratıldığını ileri sürenler Hz. Âdem kıssasını da delil getirirler.[90] Hz. Âdem Allah'tan aldığı, öğrendiği kelimelerle tövbe etmiş, Allah da tövbesini kabul

[86] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 1/439.
[87] Âl-i İmrân 3/133.
[88] el-Bakara 2/35; Âl-i İmrân 3/131.
[89] en-Nisâ 4/57, 122, 169; el-Ahzâb 33/65.
[90] Sabuni, *el-Bidaye*, 92-93; Îcî, *el-Mevâkıf*, 376-380; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 237-238.

etmiştir.[91] Mâtürîdî, ayette yer alan Hz. Âdem'in tövbesinin, Mu'tezile'nin iddia ettiği "küçük günahlar mağfurdur" hükmünü nakzettiğini, burada küçük bir günahtan dolayı tövbe edildiğini nazara vererek reddetmiştir.[92] Ayrıca ayetlerde geçen cennet tasvirinden buranın özel bir mekân olduğu anlaşılmaktadır: "Zira orada düşmanlığa yer olmaması[93], susuzluğun olmaması, açlık çekilmemesi, kavurucu sıcağın olmaması ve maişet için meşakkat olmaması[94] bu mekânın bir dünya cenneti olma ihtimalini zorlaştırmaktadır.

b. Ashab-ı Kehf

Ashab-ı Kehf kıssası Kur'an'ın Kehf süresinin 9-27 ayetlerinde anlatılmaktadır. Kur'an'da kıssa şöyle aktarılır:

"Habibim, ya (Muhammed!) Yoksa gerçekten (sâdece) Ashâb-ı Kehf ve Rakım'ın[95] mı şaşılacak ayetlerimizden olduklarını sandın? Hani o

---

[91] Bakara-37

[92] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 1/441.

[93] *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/511-512.

[94] Tâhâ 20/117-119.

[95] Ashâb-ı Kehf: Allah'tan başkasına ibadet etmeye zorlandıkları için rablerine sığınarak bir mağaraya çekilen; Yemlîhâ, Mekselînâ, Mislînâ, Mernûş, Debernûş, Şâzenûş, Kefeştatayyûş namlarındaki yedi gençtir. Bu gençler İlahi bir mucize olarak Kıtmîr ismindeki köpekleriyle birlikte uyutulup, üç yüz dokuz sene mağarada kalmışlardı. Ashâb-ı Rakīm ise, bir rivayete göre, üç arkadaş olup şiddetli yağmurdan kaçarak bir mağaraya sığındıklarında büyük bir taş mağara ağzını kapatmıştı. Bunun üzerine her biri, Allah rızası için işledikleri birer amellerini dua niyetiyle anlatmaları üzerine taş yavaş yavaş açılmıştı. Diğer rivayetlere göre ise

gençler, Kehf'e (mağaraya) sığınmıştı da: Rabbimiz! Bize, tarafından bir rahmet ver ve bize şu işimizden bir kurtuluş yolu hazırla demişlerdi. Bunun üzerine o mağarada kulaklarına nice yıllar (perde) vurduk (uykuya daldırdık). Sonra onları uyandırdık ki, (uykuda) kaldıkları müddeti, (kendi aralarındaki) iki fırkadan hangisinin daha iyi hesap edeceğini ortaya çıkaralım. Biz sana onların haberini hakkıyla anlatıyoruz. Şüphesiz ki onlar, rablerine iman etmiş gençlerdi ve (biz) onların hidayetlerini artırdık. Ve (kralın önünde) ayağa kalktıklarında onların kalplerini kuvvetlendirdik de şöyle dediler: Bizim rabbimiz, göklerin ve yerin rabbidir! O'ndan başkasına asla ilâh olarak yalvarmayız! Yoksa yemin olsun ki bâtıl söz söylemiş oluruz. Şu bizim kavmimiz O'ndan başka ilâhlar edindiler. Onların üzerine (hak olduklarına dair) apaçık bir delil getirselerdi ya! Artık Allah'a yalan yere iftira edenden daha zalim kim olabilir? İçlerinden biri şöyle dedi: "Mademki onlardan ve (onların) Allah'tan başka tapmakta olduklarından ayrıldınız, öyle ise mağaraya sığının ki, rabbiniz size rahmetinden (bir genişlik) yaysın ve size işinizde bir kolaylık sağlasın!"[96]

Rakīm, Ashâb-ı Kehf 'in isimlerinin yazılı olduğu bir levha veya onların yaşadığı kasabanın ya da o dağın veya mağaranın veya köpeklerinin adıdır. (Ebû Muhammed Abdullāh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1418/1998), 3/273-277.

[96] el-Kehf 18/9-16.

Habibim, ya Muhammed! Hem (sen onlara bir baksaydın) güneşi görürdün ki, doğduğu zaman mağaralarının sağ tarafına meylediyor, battığı zaman ise onların sol tarafını kesiyordu (böylece ışığı onları rahatsız etmiyordu) ve onlar oranın genişçe bir yerinde idiler. (Onların) bu (hâlleri), Allah'ın delillerindendir. Allah, kime (hikmetine binaen fazlından) hidayet (nasip) ederse, işte hidayete eren odur. Kimi de (kendi küfrü sebebiyle) dalâlete atarsa, artık onun için asla bir yardımcı ve (hak yolu gösteren) bir mürşit bulamazsın. Ve onlar(a baksan, mağarada) uyuyan kimseler oldukları hâlde onları uyanık sanırdın. Hem onları (bir taraflarına yatıp kalmakla zarar görmemeleri için) sağ tarafa ve sol tarafa döndürüyorduk; köpekleri de (mağaranın) giriş(in)de iki kolunu (ön ayaklarını) uzatan (bir muhafız olarak yatmakta) idi. Onlara (o hâllerinde) muttali' olsaydın (öylece görseydin), gerçekten kendilerinden (ürker ve) kaçarak geri dönerdin. Hem onlardan dolayı elbette korku ile dolardın. İşte böylece, (hâllerini) aralarında birbirlerine sorsunlar diye onları uyandırdık. İçlerinden konuşan biri (hâllerindeki acayipliği görerek): 'Ne kadar kaldınız?' dedi. (Diğerleri): Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldık dediler. (İçlerinden bir kısmı da) dediler ki: Rabbiniz, ne kadar kaldığınızı en iyi bilendir; şimdi içinizden birini şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın, yiyecek olarak hangisi daha temiz ise artık ondan size bir rızık getirsin; fakat dikkatli olsun ve

sakın sizi kimseye sezdirmesin![97] Çünkü onlar, sizden haberdar olursa, sizi taşla öldürürler veya sizi dinlerine döndürürler; bu takdirde ebediyen kurtuluşa eremezsiniz! Böylece (insanları) onlardan haberdar ettik ki, şüphesiz Allah'ın va'dinin, hak olduğunu, yine şüphesiz kıyamet(in geleceğin)de hiç şüphe olmadığını bilsinler! (O vakit (ahali) kendi aralarında (artık va'deleri yeterek ölen bu gençlerin hâtırasına ne yapabileceklerine dair) onların hâlini tartışıyorlardı; nihâyet (bir kısmı): Onların üzerlerine (mağaralarının kapısına) bir bina yapın dediler. Rableri onları en iyi bilendir. Onların durumları hakkında (sözleri) üstün gelen (mümin)ler: Elbette onların üzerine (yanı başlarına) bir mescit yapacağız, dedi. (Ehl-i kitâbın bir kısmı:) (Onlar) üç (kişi)dir, dördüncüleri köpekleridir, diyecekler. Yine (bir kısmı): (Onlar) beş (kişi)dir, altıncıları köpekleridir diyecekler. (Hâlbuki bunlar) gayba (karanlığa) taş atmak kabilindendir ve (müminler ise): (Onlar) yedi (kişi)dir, sekizincileri köpekleridir diyecekler. De ki: Rabbim, onların sayılarını en iyi bilendir! Onları ancak pek az kimseler bilir. Öyle ise onlar

---

[97] Şehre gönderilen genç, aldığı parayı sarf etmek üzere fırıncıya verdiğinde, aralarında anlaşmazlık çıktı. Ahali, paradaki Kral Dakyanus'un resmini tanıyıp, bu gencin bir hazine bulduğu fikrine kapıldılar ve kendisini hükümdara götürdüler. Başlarına gelen hadisenin harikuladeliğini artık fark eden mümin genç, olanları tevhit akidesine sahip Tendüvis namındaki bu yeni hükümdara nakledip, hep birlikte mağaraya gittiler. Ve bu fevkalâde hadiseyi hayretler içinde müşahede ettiler. İşte bu hadise, öldükten sonra dirilişin açık bir delilidir. (Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 3/276-277)

hakkında (Kur'an'da bildirilen) açık delillerin dışında münakaşaya girme ve onlar hakkında bunlardan hiç kimseye bir şey sorma! (Ey Habibim!) Sakın hiçbir şey için, Allah'ın dilemesine bağlamadıkça (inşallah demedikçe): Ben bunu yarın kesinlikle yapacak olanım" deme[98]! (Bunu) unuttuğun zaman ise, rabbini an ve: "Umarım ki rabbim, bundan (bu kıssadan, peygamberliğime delil olan) daha yakın bir yola (daha nice delillere) beni eriştirir" de! Ve (onlar) mağaralarında üç yüz sene kaldılar, dokuz (sene) de ziyade ettiler." De ki: "Allah (onların) ne kadar kaldıklarını en iyi bilendir! Göklerin ve yerin gaybı(nı, gizliliklerini bilmek) O'na aittir. (O,) ne güzel görür ve ne güzel işitir! Onların (göklerde ve yerde olanların) O'ndan başka hiçbir dostu yoktur. Hem (O,) hükmünde hiçbir kimseyi ortak kılmaz. Rabbinin Kitabı'ndan sana vahyedileni oku! O'nun kelimelerini değiştirecek kimse yoktur; O'ndan başka asla sığınılacak bir kimse de bulamazsın!"[99]

Bu kıssadaki tevhit mücadelesi vermiş olan gençlerin uyanmasına yakın dönemde Romalılar arasında öldükten sonra

---

[98] Hz. Peygamber (a.s.)'a Ashâb-ı Kehf ve Hızır (as) ile Zülkarneyn (as) hakkında sual olundu. O ise, vahiy ile kendisine bildirileceği umuduyla bir gün sonra onlara cevap vereceğini söyledi. "İnşâallah" demediği için Hz. Peygamber (a.s.)'in şahsında bütün ümmetine fiili bir ders olmak üzere, ertesi gün vahiy gelmedi. Daha sonra Allah Teâlâ bu sure ile o suallerin cevaplarını indirdi. (Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi 'li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısrıyye, 1964), 10/385.

[99] el-Kehf 18/16-27.

dirilme ve mahşer günü ile ilgili yoğun bir tartışma var olduğu nakledilir. İmparatorluğun kendisi de insanların kafasından bu inançsızlığı silmek için bir fırsat aramaktaydı. Hatta bir gün insanların inançlarını ve düşüncelerini düzeltecek bir ayet, bir mucize sunması için Allah'a yalvarıp dua etmişlerdi. Tam bu günlerde "yedi uyuyanlar" mağaralarında uyandılar.[100] Bu apaçık mucizeyi görünce insanların öldükten sonra dirilmeye inançları tekrar güçlendi ve imparatorun bu mağaranın etrafına büyük bir anıt inşa edilmesini emrettiği nakledilmektedir.[101]

Kıssanın anlatıldığı ayetlerde geçen "*Allah'ın ayetlerindendir*"[102] beyanı, bu kıssa ile birlikte değerlendirildiğinde harikulâde olayların (ayetlerin) Allah'ın dilemesi hâlinde peygamberlerden başka birtakım salih kullar üzerinde de görülebileceği anlaşılmaktadır. Nitekim Allah, bu kıssada birçok ayet ve mucize tecellisini göstermiştir. Bunların tümü, insanların güçleri ve yapabilecekleri eylem kapasitesinin dışındadır. Bu durum tevhit mücadelesi veren bir grup gencin üzerinde ve onlar vasıtasıyla diğer insanlara Allah'ın, dinlerinin selameti için yaptığı bir ikramdır. Kıssada göze çarpan ayetlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Birincisi, onların işitme duyularının giderilmesi, insanların tabiatları ve

[100] Muhammed Kutub, *Kur'an'dan Kıssalar* (İstanbul: Ünlem Yayınları, 1991), 35-46.
[101] Kutub, *Kur'an'dan Kıssalar*, 35-46.
[102] el-Kehf 18/17.

yaratılışlarının tahammülü dışında kendilerinin üç yüz sene uyutulması, sonra da aralarında mağarada ne kadar kaldıklarını birbirlerine sormaları yani ne kadar uyumuş olduklarının farkına varamamalarıdır. İkincisi, uzun süre zarfında ve böyle bir yerde bedenleri ve elbiseleri yıpranmamış, değişikliğe uğramamıştır. Uyandıkları zaman söyledikleri şu cümle bu iddiayı doğrulamaktadır. "*Bir gün ya da günün bir kısmı kadar kaldık.*"[103] Elbiseleri eskimiş veya değişmiş olsaydı kaldıkları süreyi "Bir gün ya da günün bir kısmı kadar" diyerek az ve kısa bulmazlardı. Elbise bulmaya değil de yiyecek bir şeyler bulmaya çalışmaları da bunun doğruluğunu göstermektedir. Üçüncüsü, güneş doğduğu zaman mağaralarının sağ tarafına vurması ve battığı zaman da onlara dokunmadan sol tarafına geçip gitmesidir. Burada mağaranın konumu, güneşi alma açısı yahut güneş ışınlarının zararının önlenmesi ve ayarlanması gibi ayetler söz konusu olabilir. Dördüncüsü, sıcaklığın ve soğuğun onları etkilemesinin engellenmesidir. Çünkü gerek soğuk ve gerekse sıcağın şiddetlenip çoğaldığı zaman insanı helâk etmek ve sağlığını bozmak gibi bir özelliği vardır. Beşincisi, yüce Allah'ın onları sağa ve sola çevirmesi ve toprağın bedenlerini bozması ve çürütmesine engel olmak suretiyle onları korumasıdır. Çevirmek suretiyle sürekli aynı tarafa yatmaktan kaynaklanan yatak yaralarının (dekübitus) önüne

---

[103] el-Kehf 18/19.

geçilmiş olur. Böyle olmasaydı, topraktaki çürükçül (saprofit) mikroorganizmalar tarafından sürekli temas neticesi beden bozulacak ve çürüyecekti. Sağa sola çevirmek suretiyle bu durum engellenmiştir. Altıncısı, ayette belirtildiği üzere bulundukları yere girmek isteyen kimsenin oraya girip de durumlarını görünce kapılacağı korku ve dehşete kapılması bu hadisenin olağanüstü olduğuna işaret eder. Allah Teâlâ beyan buyurur: "*Eğer o insanları görseydin dönüp kaçardın ve gördüklerinden dolayı içini korku kaplardı.*"[104] Ayette anlatılan durum, Hz. Peygamber (a.s) için söz konusu olduğuna göre başkaları için bu hayret ve dehşet hissi daha yoğun olacaktır. Yedincisi, Allah Teâlâ'nın onları bütün insanların şerrinden korumasıdır. Bu yüzden hiçbir kimse onların durumlarından haberdar olmamış ve kendilerini bulamamıştır. Sekizincisi, herhangi bir gıda maddesi almaksızın üç yüz sene boyunca canlı tutulmalarıdır. Oysa bir insan ya da herhangi bir canlının üç yüz sene yaşaması zaten pek mümkün değilken bu durumun bir de beslenmeden olması imkânsızdır. Dolayısıyla bunca yıl sağ kalmaları, Allah Teâlâ'nın lütfu ile olmuş harikulâde bir olaydır.

Ashâb-ı Kehf 'in elde ettikleri bu lütuflar, kavimleri arasında Allah'ın dinini tercih etmiş olmaları ve dinlerini yaşayabilmek için

---

[104] el-Kehf 18/18.

kavimlerinden ayrılmalarından ötürüdür. Dolayısıyla hiçbir şey yapmadan böyle bir lütfa sahip olan kimseler olmadıklarının altını çizmek gerekir. Çünkü o zamanda hâkimiyet kâfirlerin elinde idi. Yüce Allah da onlara kâfirlerle yaptıkları cesur tevhit mücadelesinden dolayı sözünü ettiğimiz lütufları ikram etmiştir. Allah Teâlâ'nın dostlarından ve salih kullarından olan kimselere bu şekilde ikram etmesi mümkündür.[105]

Ashâb-ı Kehf kıssasının anlatıldığı bu ayetlerle ilgili özetle şunlar söylenebilir; kıssalar gerçekten yaşanmış olan Allah'ın birer ayetidir. Ölümden sonra dirilişe delil (ispat-ı haşr) olabilirler. Allah'ın tabiat kanunlarıyla sınırlı ya da zorunlu bir varlık olmadığını; dilediği zaman dilediği kimselere mucize ve ikramını gösterebileceğine işaret etmektedir. Allah'ın veli ve salih kulları birtakım kerametlere mazhar olabilirler. İnanların imanını artırma, inkârcıları tevhide davet ve inançlı kılma gayesi kıssalarda bulunabilir. Putperestliğe karşı olarak tevhit mücadelesi verenlerin sayısına bakılmaksızın Allah tarafından korunması, tevhide delil getirme, bir yaratıcı düşüncesi, inananların ilahi bir kudretle korunması ve yaşatılması, peygamber bile olsa Allah'ın dilemesinin mutlak oluşu gibi hususlar anlaşılmaktadır.

[105] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 7/146-148.

c. Hz. İbrahim Kıssası

Kur'an-Kerim'de üzerinde en fazla durulan model şahsiyetlerden ve karakterlerden birisi de Hz. İbrahim'dir. O, peygamberlerin büyüğü, semavi dinlerin ortak atası, Allah'ın dostu, tek başına bir mücahit ve ümmet, içli, yumuşak ve salih bir insandır. Başta babası olmak üzere putperest bir kavme karşı sabrı ve mücadelesi, aklını kullanarak şirki reddetmesi, yaratıcısını bulması ve kullandığı istidlal metodu bizim için güzel bir örneklik teşkil etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ bize Hz. İbrahim'i şöyle anlatmaktadır;

"*Rabbimiz! Bizi, sana teslim olan kimseler eyle ve neslimizden sana teslim olan bir ümmet (çıkar)! Bize, (razı olacağın hac, kurban gibi) kulluk usullerimizi göster ve tövbelerimizi kabul buyur! Şüphesiz ki Tevvâb (tövbeleri çok kabul eden), Rahîm (merhameti bol olan) ancak sensin*"[106] ayette ki İslam kelimesi birkaç anlama gelmektedir. Bunların birincisi teslimiyet ve boyun eğme, ikincisi ise ihlastır. Kelam âlimleri ayette yer alan İslam ve dolayısıyla iman konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları onun her zaman birimi içinde

[106] el-Bakara 2/128.

yenilendiğini[107] ve peygamberlerin de iman ve İslam'ı sürekli olarak Allah'tan talep ettiklerini belirtmişlerdir; tıpkı şu ayette olduğu gibi: "*Ey iman edenler! Allah'a ve Resul'üne iman etmeye devam edin.*[108] Bunun anlamı, yenilenen her zaman biriminde Allah'a "iman etmiş olun "dur. Mümin her zaman diliminde düşülebilecek küfür fiilini terk etmek durumunda olup bu yolla kendisinde iman yenilenmesi meydana gelmektedir. "*Şu bir gerçek ki müminler Allah'ın adı anıldığında kalpleri ürperen, ayetleri okunduğunda imanlarını artıran ve rablerine güvenip dayanan kimselerdir*"[109] mealindeki ayette yer alan ziyade (imanın artması) kavramı hakkındaki yorum da bu esasa dayanır; öylesi için de iman yenilenir ve her yeni zaman biriminde imanında bir artış meydana gelir. Bir kısım Mu'tezili âlimler ise[110] şu kanaati taşımaktadırlar: Hz. İbrahim ile İsmail'in (ve dolayısıyla peygamberlerin) İslam ve imanı talep etmeleri iman üzerinde sebat ve devam konumunda olmalarındandır. Zira "ismet" ilke olarak imanın yok olma endişesini ortadan kaldırmaz. Mâtürîdî'ye göre

---

[107] Bu görüş imanın bir araz olduğu tezine dayanır. (bk. Ebu Bekr Aleeddin Muhammed b. Ahmed b. es-Semerkandî, *Şerhu't-Te'vilât*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 176, 43b.) Öyle anlaşılıyor ki müellif ehl-i kelâm ile Ehl-i Sünneti kastetmektedir.

[108] en-Nisâ 4/136.

[109] el-Enfâl 8/2.

[110] "Bunlar Mûtezile'nin çoğunluğu olup, kişide iman mevcut olunca onu iptal edip ortadan kaldıracak başka bir hal doğmadığı sürece devam edip gideceğini kabul ederler" (Semerkandi, *Şerhu't-Te'vilât*, vr. 44a).

aslında böyle bir dua ve talep Mu'tezile'nin anlayışına göre tutarlı değildir, çünkü Allah Teâlâ (aslah prensibine göre) insanların istedikleri şeyi vermeye muktedir değildir. Aksine buna güç yetirebilen kendileridir. Bu açıdan sözü edilen konuda dua ve niyazda bulunmaları gerekmez. Hâlbuki iman tasdikten ibarettir. Kalple gerçekleşen tasdik ise her vakit yenilenir. İnsan ister hareket hâlinde ister hareketsiz olsun kalp hiçbir durumda yenilenme tavrından uzak kalmamaktadır.[111]

Hz. İbrahim'in tövbelerinin kabul edilmesini Allah'tan talep etmesi peygamberlerden kasıtlı olmayarak bazı yanılma ve sürçmelerin (zelle) meydana gelebileceğini göstermektedir. Ayrıca ayetin bu kısmından-Hz. İbrahim ile İsmail'in herhangi bir belirleme yapmadan tövbelerinin kabulünü istemelerine bakılarak-kuldan kasıtsız olarak çıkan-küçük günahlar için de af dilemesinin münasip olduğu anlaşılmaktadır. Şayet Hz. İbrahim ile İsmail'den farkına vardıkları bir hata zuhur etmiş bulunsaydı tövbe sırasında bunu dile getirirlerdi. Böyle değil de affedilmelerini belirleme olmaksızın istemeleri, kişinin kasıtsız bir şekilde işlediği hatadan da sorumlu olduğunu göstermektedir.[112]

---

[111] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 1/564-565.

[112] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 1/569-570.

"Allah kendisine saltanat verdi diye (gururlanarak) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı (Nemrut'u) görmedin mi? O zaman İbrahim (ona): "Rabbim, hayat veren ve öldürendir!" demişti. (O ise:) "Ben (de) hayat verir ve öldürürüm!" dedi.[113] İbrahim (bunun üzerine): "İşte şüphesiz Allah, güneşi doğudan getiriyor, haydi (sen de) onu batıdan getir!"[114] Dedi de artık o inkâr eden şaşırıp kaldı. Çünkü Allah, zalimler topluluğunu (inkârlarındaki ısrarları sebebiyle) hidayete erdirmez."[115]

"İbrahim ile rabbi hakkında tartışmaya giren kimse" mealindeki ifade kelam ilminin de misyonlarından biri olan fikir zemininde tartışma, ilmi münazarada ve istidlalde bulunmanın mubah ve hatta lazım oluşuna delil olmaktadır. Herhangi bir dini konuda inançsız ya da tevhidi reddedenlerle tartışmayı ve münazarayı doğru bulmayan kimseleri bu kıssa nakzetmektedir. Zira İslam bilginleri ve kelamcılar bu gibi ayetlerden de yola çıkarak; bütün inkârcıları Allah Teâlâ'nın birliğine, teklik ve yegâneliğin sadece O'na özgü olduğunu benimsemeye çağırırlar. Tarih boyunca

---

[113] Nemrut, bu haksız iddiasını ispat için hapishaneden getirttiği iki mahkûmdan birisini öldürttü, diğerini bağışladı; böylelikle güya hayata iade etmiş oldu. (Kurtubî, *el-Câmi 'li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 3/284)

[114] Hz. İbrahim'in Nemrut'a karşı olan fikri mücadelesinde öldürme ve diriltme konusundan, güneşin doğuşu ve batışı meselesine geçiş yapılması, cüz'i öldürme ve hayat vermeden küllî öldürme ve diriltmeye geçiştir. Bir terakkidir; o delilin en parlak ve en geniş dairesini göstermektir.

[115] el-Bakara 2/258.

bütün peygamberler, inkârcıları Allah'tan başka tanrı bulunmadığı, onun tek ve ortaksız olduğu gerçeğini kabul etmeye davet etmekle emrolunmuşlardır. Sözü edilen kimseler tevhit inancına davet edildiklerinde mutlaka bir delil isteyecekler, bu iddianın açıklanmasını ve doğruluğunun ortaya konulmasını talep edeceklerdir ki bu durum ve iddia zihinlerinde ve gönüllerinde yerleşmiş olsun. İşte tüm faaliyetlerin ancak ilmi tartışma ve istidlal yoluyla imkânı mümkün olabilmektedir. Bu nedenle kelam ilminin işlevlerinden olan ikna etmeye çalışmak ve ilmi tartışmaya girmenin herhangi bir sakıncasının olması mümkün değildir. Kıssadan birtakım görüşler sunmanın, istidlalde bulunmanın ve karşı tarafın da sözlerini akıl süzgecinden geçirmenin gerekli olduğu çıkarılabilir. Nitekim Hz. İbrahim Nemrut'u dinlemiş, düşünmüş ve düşünme fırsatı vermek için ona karşı istidlalde bulunmuştur.[116]

Hz. İbrahim'in Nemruda karşı bir istidlal yaparak tevhidi ilan etmiş, öldürmek ve diriltmek fiillerinin Allah'a ait olduğunu söylemiş, külli öldürmek ve diriltmeye işaret ederek Nemrudu ilzam etmiş ve bu mantıksal çıkarımla onu aciz bırakmıştır. Tevhidi ilan ve ispatta kelamın ve akli çıkarımın ehemmiyeti bu ayette çok net olarak görülmektedir.

[116] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 2/244.

"Ve hani İbrahim: "Rabbim! Ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster!" demişti. (Rabbi ise:) "Yoksa inanmadın mı?" buyurdu. (İbrahim:) "Hayır (inandım), fakat kalbimin mutmain olması için (istiyorum)" dedi. (Bunun üzerine rabbi) buyurdu ki: "Öyle ise kuşlardan dört tane yakalayıp onları kendine alıştır, sonra (onları kesip parçala,) her bir dağın üzerine onlardan bir parça koy, sonra da onları çağır, (bak nasıl) koşarak sana geleceklerdir!" Artık bil ki şüphesiz Allah, aziz (kudreti daima üstün gelen)dir, Hakîm (her işi hikmetli olan)dir."[117]

Ayette Hz. İbrahim haşir ve yeniden dirilmeyi insanlara daha emin ve mutmain olmuş bir şekilde tebliğ edebilmesi için evvela kendisi bu durumu görmeyi talep etmiş ve tahkiki imana sahip olma yolunda bizlere model olmuştur. Benzer durumlar diğer peygamberlerde ve Hz. Muhammed (a.s.)'da da vuku bulmuştur. Hz. Peygamber (a.s) miraç hadisesinde ümmetine tebliğ edeceği birtakım dini ve imani hakikatleri gözleriyle görmüş, dönmüş ümmetine tebliğ etmiştir.

Bir zaman da İbrahim, babası Azer'e şöyle demişti: "Birtakım putları ilâhlar mı ediniyorsun? Şüphesiz ki ben, seni ve kavmini apaçık bir dalâlet içinde görüyorum. İşte (birliğimize delil getirsin) ve kat'î olarak iman edenlerden olsun diye İbrahim'e, göklerin ve

[117] el-Bakara 2/260.

yerin melekûtunu (İlâhî tasarrufâtın açıkça göründüğü cihetini) böyle gösteriyorduk. Derken (İbrahim,) üzerini gece (karanlığı) kaplayınca bir yıldız gördü (ve kavmine): Bu rabbimdir (öyle mi?) dedi. Fakat (bir süre sonra o yıldız) batınca: Ben batanları sevmem dedi. Daha sonra (gecenin bir vaktinde,) doğmakta olan Ay'ı görünce: Bu rabbimdir (öyle mi?) dedi. Sonra (o da) batınca: Yemin olsun ki, eğer rabbim beni hidayete erdirmezse, mutlaka dalâlete düşen kimseler topluluğundan olurum dedi. Nihâyet doğmakta olan güneşi görünce: Bu rabbimdir; (öyle mi?) bu daha büyüktür dedi. Fakat (o da) batınca: Ey kavmim! (Bilin ki) doğrusu ben, (sizin Allah'a) ortak koşmakta olduğunuz şeylerden uzağım dedi.[118] Şüphesiz ki ben, Hanif (hakka yönelmiş) olarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve ben (sizin gibi) müşriklerden değilim! Kavmi ise, onunla tartıştı. (Onlara) dedi ki: Beni gerçekten hidayete erdirmişken, Allah hakkında mı benimle tartışıyorsunuz? (Ben sizin) O'na (Allah'a) ortak koşmakta olduğunuz şeylerden korkmam; ancak rabbimin (bana) bir şey dilemesi müstesna. Rabbim, her şeyi ilmen kuşatmıştır. Hiç ibret

---

[118] Hz. İbrahim'in babası ve kavmi putlara taptıkları gibi güneşe, aya ve yıldızlara da taparlardı. Onun yıldız, ay ve güneşten bu şekilde bahsetmesi, öyle inandığından değil, kavmini ikaz ve irşat içindir. Yani onlarla alay ederek ve onların zanlarını inkâr niyetiyle "Sizin bâtıl zannınıza göre bu rabbimdir" veya "Bu benim rabbimdir, öyle mi?" demek istemiş olabilir. (Nesefî, Ebü'l-Berekât Nesefî. *Tefsirü'n-Nesefî-Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Büdeyvi, Beyrut: Dârü'l Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/516.

almaz mısınız? Hem, size hakkında hiçbir delil indirmediği şeyleri gerçekten siz Allah'a şirk koşmaktan korkmazken, (ben) şirk koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım? Öyle ise iki taraftan hangisi (korkudan) emin olmaya daha lâyıktır? Eğer biliyorsanız (haydi söyleyin)! Ve işte bunlar (bizim) delillerimizdir ki, onları kavmine karşı İbrahim'e verdik. (Biz) dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Şüphesiz ki rabbin, hakîm (her işi hikmetli olan)dir, âlim (her şeyi hakkıyla bilen)dir.[119]

Ayetler bize Hz. İbrahim'in rabbini bilme ve bulma yolunun, kevni ayetlerden hareketle, onların okunması ve tefekkür edilmesi metoduyla da bulunabileceğini göstermektedir. Hz. İbrahim evrendeki ayetlerden ve yaratılış mucizelerinden yola çıkarak hak yolu bulmaya çalışmış, içinde yaşadığı toplumun dinini reddederek, babasını veya kavminin inanç ve düşüncelerini taklit etmeksizin tahkiki bir düşünme ve araştırma esasını tercih etmiştir. Kur'an, Hz. İbrahim'in bizim için örnek oluşuna pek çok ayetinde yer vermiştir.[120]

Din konusunda akılların taşıyabileceği kadar deliller getirmenin gerekli olduğu, Hz. İbrahim'in bu yolla kavmini cevap vermekten aciz bıraktığı ve hak dini ortaya koyduğu görülmektedir.

[119] el-En'âm 6/74-83.
[120] el-Mümtehine 60/4-6.

Hz. İbrahim'in muhalifleriyle yaptığı bu diyalog sayesinde din konusunda münazarada bulunmanın yeri gelince gerekli olduğu görülmektedir. "*İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir*"[121] mealindeki ayet bu delil getirme nimetinin Allah tarafından verildiğini ve bu yöntemin onaylandığını göstermektedir. Mâtürîdî ayetin "*İbrahim'e verdiğimiz*" demesiyle fiilin failinin Allah olup fiili onun yarattığını ve yine "*Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz*" demesiyle de Mu'tezile'nin "onlar kendi derecelerini kendileri yükseltir" görüşünün yanlış olduğunu iddia eder.[122]

Kitap'ta (Kur'an'da) İbrahim'i de an! Çünkü o, çok doğru bir kimse, bir peygamber idi. Hani babasına şöyle demişti: Ey babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana bir fayda vermeyen şeylere niçin tapıyorsun? Ey babacığım! Muhakkak ki ben (bir peygamberim), ilimden sana gelmeyen (bir hakikat) gerçekten bana gelmiştir. Öyle ise bana tâbi' ol ki seni doğru bir yola eriştireyim! (Babası:) Ey İbrahim! Sen benim ilâhlarımdan yüz çevirici misin? Yemin olsun ki eğer bundan vazgeçmezsen, seni muhakkak taşla öldürürüm; haydi, uzun bir süre benden ayrıl, git dedi. (İbrahim) şöyle dedi: Selâm sana! Senin için rabbimden mağfiret dileyeceğim. Çünkü O, bana karşı çok lütufkârdır. Ve ant olsun ki, daha önce İbrahim'e de rüştünü

[121] el-En'âm 6/83.
[122] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 4/144.

(doğruyu bulma kabiliyetini) vermiştik ve onu(n buna ehil olduğunu) bilenler idik. Hani babasına ve kavmine: Sizin şu kendilerine tapınıcı olduğunuz heykeller de nedir?" demişti. (Onlar:) "Atalarımızı onlara tapan kimseler bulduk dediler. (İbrahim:) "Yemin olsun ki siz de atalarınız da apaçık bir sapıklık içindesiniz dedi. (Onlar:) "(Sen) bize hak ile mi geldin (ciddî mi konuşuyorsun), yoksa sen şaka yapanlardan mısın?" dediler. (İbrahim şöyle) dedi: Hayır! Rabbiniz göklerin ve yerin rabbidir ki, onları yoktan var etmiştir; ben de buna şahitlik edenlerdenim. Ve Allah'a yemin olsun ki, (siz) arkasını dönen kimseler olarak dönüp gittikten sonra putlarınıza elbette bir tuzak kuracağım! Nihâyet (İbrahim) onları (o putları) paramparça etti; ancak onların büyüğünü (bıraktı) ki, belki ona müracaat ederler (Onlar döndükleri zaman:) "Bunu ilâhlarımıza kim yaptı? Hiç şüphesiz o, zalimlerden biridir" dediler. (Bazıları:) "Onları diline dolayan bir genç işittik; kendisine İbrahim deniyormuş" dediler. Öyle ise onu insanların gözü önüne getirin; belki (onun yaptığına) şahitlik ederler" dediler. (İbrahim'i getirdikten sonra:) "Bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın ey İbrahim?" dediler. (İbrahim:) "Belki onu bu büyükleri yapmıştır; onlara bir sorun bakalım, eğer konuşuyorlarsa!" dedi. Bunun üzerine (orada bulunanlar) kendi vicdanlarına döndüler de (kendi kendilerine): "Gerçekten zalim olanlar, ancak sizlersiniz" dediler. Sonra yine eski kafalarına döndüler: "Yemin olsun (sen de)

bilirsin ki, bunlar konuşmazlar!” (dediler). (İbrahim) şöyle dedi: “Öyle ise Allah’ı bırakıp da, size bir fayda vermeyen, hem size bir zararı da dokunmayan şeylere mi tapıyorsunuz? Size de, Allah’tan başka tapmakta olduğunuz şeylere de yuh olsun! Hiç akıl erdirmez misiniz? (Bazıları:) “Eğer (bir iş) yapacak kimseler iseniz, onu yakın da ilâhlarınıza yardım edin!” dediler. (Onu ateşe attıklarında:) “Ey ateş! İbrahim’e karşı serin ve selametle ol!” dedik. Böylece ona bir tuzak kurmak istediler; fakat kendilerini daha çok hüsrana uğrayanlar kıldık.[123]

Nakledilen kıssada şu hususlar dikkati çekmektedir; Hz. İbrahim’in babasına akli istidlallerde bulunarak putlara tapmanın mantıksızlığını anlatması, Allah’ın Hz. İbrahim’e rüştünü ve delil getirme kabiliyetini ilham etmesi;[124] Râzî’ye göre Hz. İbrahim’e rüştünün verilmesi kalpte imanı yaratanın Allah olduğunu gösterir ki Mu’tezile ona göre bu hususta yanılmaktadır.[125] Hz. İbrahim’in heykeller ve putlar hakkında kavmiyle münazarada bulunması ve yeter-sebep ilkesini kullanarak putlara verdikleri değerin yersiz olduğunu onlara gösterdiği görülmektedir. Taklitçilik ve bir sözü

---

123 el-Enbiyâ 21/51-70.

124 Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, el-Keşşâf ‘an haka’ikı gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-teʾvîl (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-‘Arabi, 1407/1987), 3/125.

125 Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1412/1996), 22/151.

delilsiz kabul etmek kötü ve yerilen bir davranıştır. Şeytan taklitçileri her türlü tuzağına düşürebilmektedir.[126] Ayrıca aklını kullanmayan ve düşünmeyen insan tipinin, mantıklı sözler karşısında maddi güç kullanarak nasıl saldırganlaştığı ve insanilikten uzaklaştığı görülmektedir. Ayrıca Hz. İbrahim'in bir mucize eseri olarak ateşe atılmasına rağmen ateşte yanmadığı aktarılmaktadır.[127]

Kur'an semavi dinlerin ortak atası olan Hz. İbrahim'e ve tebliğ tarihine bir hayli önem vermiş ve mücadelesini ayrıntılı denebilecek derecede bize aktarmış; yaklaşık yüz küsûr ayetle bize Hz. İbrahim'den bahsetmiştir. Hz. İbrahim'in kıssasında yer alan birtakım esasları özetleyecek olursak; tevhidin önemi, peygamberlerin vazifesinin onlara vahyedilen ayetleri okumak, kitabı ve hikmeti öğretmek olduğu, ihlas, iman ve teslimiyetin önemi, tek ve hak din İslam şuuru ve hakikatin birliği, tevhit mücadelesi için babasına ve kavmine karşı çıkan muvahhit bir kimlik, göklerin ve yerin melekûtuna muttali muhakkik bir peygamber, uluhiyet sıfatlarını ilan ve ilâh olamayacak acizlerin ortaya çıkarılması, Allah Teâlâ tarafından her peygambere nübüvvetini ispat için verilen muhakeme, ye'se asla düşmeyen tek

---

[126] Zemahşerî, *el-Keşşâf* , 3/121-122.

[127] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 7/351-358.

başına bir ümmet, beşir ve nezir; va’d ve vaîd ve bir muhakkik istidlal uzmanı ve mucize tecelligahı bir peygamber görülmektedir.

d. Diğer Kıssalarda İtikadi Motifler

Çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı Kur’an’da yer alan bütün kıssaları değerlendirmek imkân dâhilinde olmadığı için diğer kıssalarda temas edilen itikadi motiflere özetle değinerek çalışmamızı sonlandıracağız.

Hz. Nuh kıssası; ahiret, va’d ve vaîd, tevhit, mucize, peygambere itaat, tebliğ gibi itikadi ilkelere vurgu yaparken, Hz. Hud kıssası da; va’d ve vaîd, tevhit, tebliğ, peygambere itaat’in yanında tövbe çağrısı ve nasihati ön plana çıkarmaktadır. Hz. Salih kıssası; mucize, tevhit, antiputperestlik, azap, peygambere itaat, va’d ve vaîd ile emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker prensiplerine yer vermektedir. Özetle diğer peygamberlere ait kıssalardan da zikredeceğimiz şu hususların ön plana çıktıkları görülmektedir; tevhit, irsal-i rusul, fıtrata çağrı, antiputperestlik, ahirete iman, ispat-ı vâcib, mucize, kader, diriliş, haşir, tövbe, dua ve peygamberlerin ismeti, nübüvvet, iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak.

Sonuç

Kur'an bazı tarihi hadiselerin evrensel mahiyetteki yönlerini tüm insanlığa ders verecek şekilde kendine has bir üslupla anlatmaktadır. Kur'an kıssalarının kaynağını ve gayesini ilahi vahyin dışında başka kaynaklarda aramak pek çok açıdan tutarsızdır. Kur'an kıssalarının amacı ve hedefi temelde Kur'an'ın indiriliş gayesi ve hedefiyle aynıdır. Yani Kur'an tevhidi, ahireti, takvayı, üstün ahlak prensiplerini vb. nasıl anlatıyorsa, kıssalar da bunları yaşanmış tarihi gerçekler üzerinden dile getirerek çarpıcı bir biçimde aktarmaktadır.

Kıssaların yekûnu Kur'an'ın önemli bir kısmını oluşturmakta, yaklaşık 1600 ayet ve 84 kıssadan bahsedilmektedir. Kur'an'da bu yoğunlukta işlenen bir içeriğin elbette ümmü'l-kitabın çoğunun muhkem[128] olduğundan yola çıkılırsa ümmet adına çok önemli mesajları içerdiği muhakkaktır. Kıssaların tümü öncelikle geçmişten doğru haber veren Kur'an'ın bir mucizesi olup baştan sona manzum hisseler mecmuasıdır. Kıssaları ahlaki, edebi, hukuki, eğitim ve daha birçok açıdan değerlendirmek mümkündür. Biz de bu çalışmada itikadi açıdan bazı kıssaların ihtiva ettiği unsurları zikretmeye çalıştık. Bu konuyu ele alırken kıssaların gerçekliğini ve hak

[128] Âl-i İmrân 3/7

olduğunu göstermek ve bunu yaparken de lügat ve terim anlamlarıyla ilişkilendirmek lazımdı. Böylece bağlayıcılığını her yönden tespit etmek daha kolay ve mümkün olabilirdi.

Kıssa kelimesinin lügat ve terim anlamlarının ortaya koyduğu mana ve kıssaların Kur'an'da aktarılış şekli ve hak ifadesinin sıklıkla kullanımı ve Kur'an'ın ilk indiği dönemde bu kavramın "hayal ve esatir" kavramlarının zıddı olarak kullanılması kıssaların gerçekliğinde herhangi bir şüphe olmadığını göstermektedir. Kıssalarda elbette işaret edildiği gibi edebi unsurlar, betimlemeler ve sembolik anlatımlar da yer almaktadır. Kıssaların Kur'an'da bu derece yoğunlukla işlenmesi ve kıssaların hak oluşunun tahakkuku, bu kıssalardan alınacak hisseleri ve itikadi ögeleri pek çok açıdan bağlayıcı yapmaktadır. Kur'an'daki kıssalara dikkatle bakıldığında; itikadi unsurların ve imani esasların, kıssaların çatısını oluşturduğu gözlenmektedir. Aynı zamanda kelama konu olacak unsurlardan kıssaların yoksun olmadığı, tüm kıssalarda az ya da çok; tevhit, haşir, nübüvvet, va'd-vaîd ve mucize gibi pek çok kelami meselenin işlendiği görülmektedir. Şüphesiz kıssalarda başka açılardan pek çok dersler bulunduğu gibi hem hayata dair hem de itikada ilişkin pek çok unsurlar yer alacak ve geçmiş asırlara ve ümmetlere ders verdiği gibi gelecek asırlara da hisse olarak bu dersi verecektir.

Kıssaların içerdiği itikadi motifleri, bunların bağlayıcılığını ve kelami açıdan nasıl bir değere sahip olduğunu göstermek ehemmiyetlidir. Kıssaların içerisindeki itikadi motiflerin görülmesi, bu motifler yardımıyla bazı tartışmaların yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Kelami açıdan bazı meselelerin netleştirilmesine yardım etmek, bu kadar çok ayet ihtiva eden kıssaların da tartışmalarda yerini alması ve ışık olması gerektiğini vurgulamak önemlidir. Kur'an kıssalarının ayetlere konu olması Kur'an'ın kelâmullah oluşu açısından değerlendirildiğinde ona, bir roman ve hikâye tarzında bakılmamalı ve her ilim erbabı tarafından dedükte edilerek ince bir nazarla mütalaa edilmelidir. Bu nokta-i nazar kıssaları farklı açılardan değerlendiren çalışmalarda görüldüğü gibi biz de bu kıssaların üzerine kelami bir bakış açısıyla eğilerek itikada ve kelama temas eden bölümlere dair örnekler vermeye çalıştık.

Kaynakça

Abdülbaki, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-Müfehres-Kur'an-ı Kerim Lügati*. çev. Mahmut Çanga. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Akgül, Nazife. *Kur'an Kıssalarının Teolojik Yorumu*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Bağdâdî, Abdülkâhir. *Uṣûlü'd-dîn*. İstanbul: y.y., 1928.

Beyzâvî, Ebû Muhammed Abdullāh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1998.

Çelebi, İlyas. "Usûl-u Hamse ". *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*. 42/211. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Îcî, Adudüddin. *el-Mevâḳıf fî ʿilmi'l-kelâm*. Kahire: y.y., ts.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İsfahânî, Râğıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l Kalem, Daru'ş-Şam, 1412/1992.

Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Günah Kavramı*. Konya: Hibaş Yayınları, 1984.

Kaplan, Aburrahim. "Kur'ân'ın İ'câz Yönlerinden Biri: Gelecek ile İlgili Haber Vermesi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (2021), 61-91.

Kaya Remzi. "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 31-58

Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrıcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi 'li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî. Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısrıyye, 1964.

Kutub, Muhammed. *Kur'an'dan Kıssalar*. İstanbul: Ünlem Yayınları, 1991.

Kutub, Muhammed. *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977.

Kutub, Seyyid. *Kur'an'da Edebi Tasvir*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Hilal Yayınları, 1969.

Özdemir, Hüseyin. *Kur'an Kıssalarında Gerçeklik Sorunu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne, Tefsirul-Mâturîdî.* thk. Mecdi Basellum. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsirü'n-Nesefî-Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl.* thk. Yûsuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtîhu'l-gayb.* 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1996

Sabuni, Nureddin. *el-Bidaye fi Usuludin.* Ankara: DİB. Yayınları, 1998.

Semerkandî, Ebu Bekr Aleeddin Muhammed b. Ahmed. *Şerhu't-Te'vilât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 176.

Şengül, İdris. *Kur'an Kıssaları Üzerine*. İzmir: Işık Yayınları, 1994.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiü'l-Beyân an Te'vili âyi'l-Kurân.* thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y: Müesestu'r-Risâle, 1420/2000.

Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.

Turgay, Nurettin. "Kur'an Kıssaları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 61-84.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili.* 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayıncılık, 1999.

Yılmaz, Macit. *İslam Ahlâk Eğitiminde Kur'an Kıssalar.* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ. Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs. thk. Mecmuatü mine'l-Muhakkin. 40 Cilt. y.y: Darül'l-Hidâye, ts.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an haka'ikı gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-teʾvîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-'Arabi, 1407/1987.

Теология факультетинин илимий журналы, № 33 (2022)

Oş Devlet Ünıversitesi
İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi
33. sayı 2022

Ош мамлекеттик университети
Теология факультетинин илимий журналы
33-саны 2022

DOI:10.52754/16947673_2022_33_3

Serahsî'nin Hapis Hayatı İle iİgili Bazı Araştırmalar

Ayzada Tashtanova*

Öz

Serahsî, h.466/1073 yılında hapse girmiş ve h.480/1087 yılında da özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu 14 sene içerisinde Şemsü'l-Mülk II Nasr b. İbrahim (1068-1079), Ebû Şûca Hızır Han (1079-1080) ve Ahmed Han (1081-1088) olmak üzere üç hakan tahta gelmiştir. Bu üç hakanın dönem dönem fukaha ile anlaşmazlıkları olmuş, hatta bazı fakihleri idam ettirene kadar varılmıştır. Imam Serahsî'nin de bu fakihler arasında yer aldığını tahmin etmek mümkün.

Tabakât eserlerinde, İmam Serahsî'nin hapse atılmasının nedeni ile ilgili, dönemin emîrine, hakanına "nasihat içeren bir sözü" sarfetmiş olduğundan dolayı hapsedildiği haberi yer alır. Kendisi ise *el-Mebsut*'un 19 yerinde, *Usulü'l-Fıkh*'ın 1 yerinde, *Şerhu Siyeri'l- Kebîr*'in 1 yerinde olmak üzere toplam 23 pasajda, hapis hayatından, o günlerin zorluklarından ve hapse düşüren sebepten bahsetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Serahsi, Özkent, Hanefi mezhebi, Karahanlılar, fıkıh.

* AÜSBE Doktora Öğrencisi, aizadatashtan@gmail.com

Some Investigations About al-Sarakhsi's Prisoned Life

Abstract

Al-Sarakhsi was imprisoned in 1073 (466 hijri) and in 1087 (480 hijri) he was emancipated. During his 14 years in prison, there were 3 khans on the throne: Shamsulmulk II Nasr ibn İbrahim (1068-1079), Abu Shuja Khizir Khan (1079-1080) and Ahmad Khan (1081-1088). These three khans had conflicts with the fuqaha from time to time, even some of them had executed. And it is possible to guess that İmam al-Sarakhsi was one of these faqihs.

In the Tabakat works, there are some news about the reason for the imprisonment of İmam al-Sarakhsi, that he was imprisoned because of "a word containing advise" to the ruler of the time. Al-Sarakhsi had mentioned his prison life, the difficulties of those days and the reason that brought him to prison in a total of 23 passages, including 19 passages of al-Mabsut, 1 passage of Usul al-Fiqh and 1 passage of Sharh al-Siyar al-Kabir.

Keywords: Sarakhsi, Ozkent, the Hanafi school, Karakhanids, fiqh.

Giriş

Hanefî mezhebine mensup âlimler içerisinde verdiği eserleri kadar hayatıyla da dikkat çeken belki de tek âlimdir Şemsü'l-Eimme es-Serahsî. Hanefî fıkhının iskeletini oluşturan "zâhiru'r-rivâye" eserlerini, delilleriyle birlikte şerh ederek Hanefî fıkhının anlaşılmasına ve yayılmasına katkı sağlamıştır. Üstelik *El-Mebsût* isimli 30 ciltlik bu hacimli eserini hapsin zor şartları altında yazdığı düşünüldüğünde, Serahsî'nin bir âlim olarak üretkenliğine hayret etmemek elde değil. Onun hapse atılmasının nedenleri ve hapis süreci ile ilgili yaptığımız bu araştırma, Serahsî'nin hapis hayatının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1. Serahsî'nin Kısaca Hayatı

İslam âleminin "Şemsü'l-Eimme es-Serahsî" olarak tanıdığı büyük İslam hukukçusunun tam ismi, eserlerinin önsözünde kendisinin de ifade ettiği üzere *Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl*'dir. Bugünkü Türkmenistan ile İran sınırında eski bir Horasan beldesi olan Serahs[1] kasabasında veya onun civarında doğmuştur.

[1] Günümüzde ise Serahs, İran'ın Razavi Horasan Eyaletine bağlı bir şehir olup, eyaletin doğusunda Türkmenistan sınırında yer alır. Şehrin 2006 yılı resmi nüfusu 33.571 kişi ve 8.066 hanedir. https://tr.wikipedia.org/wiki/Serahs 12.06.2022

Doğum yılının 400/1009 yönünde bilgiler bulunmakla beraber eski biyografi müellifleri doğum yılını zikretmemişlerdir.[2]

Serahsî'nin çocukluğuyla ilgili olarak on yaşındayken ticaret maksadıyla Bağdat'a giden babasına refakat ettiği, daha sonra tahsil yapmak üzere de Buhara'ya gittiği bilinmektedir. Burada Serahsî, Semsü'l-Eimme Abdülaziz el- Halvanî'den (ö.452/1060) ders alarak ilimde ilerlemiş ve devrinin seçkin şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir. Serahsî'nin ünvanı öyle yayılmıştır ki, hocasından sadece üzerinde öğretim yaptığı halıyı değil, aynı zamanda Semsü'l-Eimme (imamların güneşi) ünvanını da tevarüs etmiştir.[3]

Serahsî'nin hocalarının arasında Halvanî'den (ö.452/1060) başka kendisinin *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*'in önsözünde bildirdiği gibi Şeyhülislam Ebu'l-Hasan es-Suğdî (461/1069) ve Ebû Hafs Ömer b. Mansur el-Bezzar'dan (ö.?) da ders almıştır. es-*Siyerü'l-Kebir*'i hocası Halvânî olmak üzere üç hocasından üç ayrı senedle kendisine ulaştığını söylemiştir.[4]

---

[2] Muhammed Hamidullah, DIA "Serahsî", XXXVI, Ankara 2009, s.544-547.

[3] Abdulhayy el-Leknevî, "el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye", Beyrut 1998, s.261; Abdülkâdir el-Kuraşî, el-Cevâhiru'l-Mudıyye Fî Tabakâti'l-Hanefiyye, c.II, s.28, Dâru'l-Ma'rif, Haydarabad 1332.

[4] Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*, I, 5, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997; Leknevî, Ebu'l-Hasan es-Suğdî'nin Serahsî'den ders aldığını ve Şerhu Siyeri'l-Kebîr'i de ondan rivayet ettiğini ifade etmektedir. s.261.

Serahsî'nin birçok talebesi olmuştur. Kaynaklarda zikredilen meşhur öğrencilerinden bazılarının ismi şöyledir: Burhanu'l-Eimme Abdulazîz b. Ömer b. Mâze (ö.536/1141), Kâdîhân'ın (ö.592/1196) dedesi Mahmud b. Abdülazîz el-Özcendî, Burhaneddîn el-Merginânî'nin (ö.593/1187) anne tarafından dedesi Ebû Hafs Ömer b. Ali ez-Zenderâmâsî, Rükneddîn Mes'ûd b. Hüseyn[5] el-Küşanî (veya Kâşânî)[6], Osman b. Ali b. Muhammed el-Bîkendî (veya Baykandî)[7] ve Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-Hasîrî'dir.[8]

Serahsî'nin Türk soyundan olmasına dair açık bir delil yoktur. Ancak onun Karahanlılar döneminde yaşamış olması, birçok defa büluğ çağı meseleleriyle ilgili Türklerden bahsetmiş olması, hizmetçilerin en değerlilerinin Türklerden olduğunu söylemesi,[9] onun Türk soyundan olduğu fikrini vermektedir. Eserlerinde Arapça bazı terimlerin karşılığını Farsça vermesi, Farsçanın o dönemde şehirlerde aydınların kullandıkları iki dilden biri olması

---

[5] Leknevî "Hasan" şeklinde vermektedir, s.261.

[6] Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, TDV yay., s. 42, Ankara 1990.

[7] Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. Ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâu'n-Nahr İslam Hukukçuları*, s. 57, Ankara 1976; Leknevî, Bikendî'nin Serahsî'den fıkıh öğrenen son öğrenci olduğunu ve Mebsût'un 15 cildini bu talebesi imla ettiğini ifade etmektedir. s.261.

[8] Taşköprüzâde Ebî Enuş olarak bilindiğini de kaydetmektedir. Tabakatü'l-Fukahâ, b.y.y. 1961, s.76; Hamidullah, *"Serahsî"* DIA, 544; el-Leknevî, 261; Kuraşî, , c.II, s.29; Özel, s.42.

[9] Serahsî, Mebsut (terc.Mustafa Cevat Akşit), c.V, s.107, Gümüşev yay., İstanbul 2008.

sebebiyledir.[10] Kuvvetli hafizaya ve üstün bir yeteneğe sahip olan Serahsî, fıkıh ilminin dışında matematik, cebir alanlarında da başarılı olduğunu ve şiirle de ilgilendiğini eserlerinden görmek mümkündür.

Serahsî'nin ölüm tarihi konusunda farklı bilgiler mevcut olmakla beraber biyografi eserleri umumiyetle 483/1090-91 tarihini zikrederler. Ayrıca "490 yılına doğru" veya "500 yılına doğru" gibi ifadeler de mevcuttur.[11] Ancak Hamidullah'ın belirttiği gibi Serahsî'nin *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*'de 480 yılında hapishaneden çıkarıldığını ve hemen Merginan'a giderek hapishanede başlamış olduğu eserinin geri kalan kısmını burada tamamladığını bildirmesi, 483 tarihini desteklemektedir.[12]

Serahsî, sahip olduğu eserlerinin sayısı bakımından en büyük müslüman fakîhlerden biridir. Eserlerinin büyük bir kısmı onun hapislik döneminde kaleme alınmış olup, İmam Muhammed'in *"Zâhiru'r-Rivâye"* adı altında toplanan ve muhtevâsı Hanefî fıkhının temel görüşlerini oluşturduğu için *"Mesâilü'l-Usûl"* olarak bilinen eserlerin şerhlerinden oluşmaktadır. Bu eserler *el-Asl/el-Mebsût, Ziyâdât, el-Câmiu's-Sagîr, el-Câmiu'l-Kebîr, es-Siyer-i Sagîr ve es-Siyerü'l-*

---

[10] Hamidullah, s.544.

[11] Leknevî, s.261; Taşköprüzade, s.76; Ibn Kutluboğa, Tâcu't-Terâcim, s.234, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1992; Kuraşî, , c.II, s.29.

[12] Salih Tuğ, "Eserlerinde Rastlanan Ifadelerine Göre Imam Serahsî'nin Hapis Hayatı", 900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsu'l-Eimme Es-Serahsî Armağanı, s.59, AÜ Basımevi 1965.

Kebîr'dir.[13]Serahsî'nin şerh etmiş olduğu bu eserler, Hanefî mezhebinin temel delillerini açıklaması bakımından çok önemli yere sahiptir.

2. Serahsî'nin Hapis Hayatı

İmam Serahsî'nin hapis hayatına geçmeden önce, onun yaşadığı dönemin, özellikle hapiste kaldığı süre zarfında ülkenin siyasî durumundan bahsetmek gerekir. Zira onun belli olmayan sebeplerden ötürü hapse atılmasını, hükümdar-ulema ilişkisi üzerinden değerlendirmek mümkün. Biz Serahsî'nin yaşadığı dönemin siyasî durumunda, onun Buhara'da bulunduğu dönemden itibaren hapisten çıkışına kadar olan süreci ele alacağız.

a. Dönemin Siyasî Durumu

Serahsî, Karahanlılar'ın (840-1212) hüküm sürdüğü dönemde yaşamıştır. 1041-42 yıllarında Karahanlılar'ın Doğu ve Batı Karahanlılar olmak üzere ikiye ayrılmasından sonra ise, Batı Karahanlılar'ın bölgesinde ikamet etmiştir. Batı Karahanlılar'ın ilk hakanı Aynüddevle ve Muayyidul-adl[14] lakaplı Muhammed b. Nasr (1041-1052), Batı Karahanlı Devleti'nin büyük kağanı (Arslan Kara Hakan) olarak daha önce oturduğu Özkent'te ikamet etmeye ve

[13] Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanîfe (Çev. Osman Keskioğlu), 235, Ankara 2005.
[14] Omelyan Pritsak, "Karahanlılar" IA, VI, s.262, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

devleti buradan yönetmeye karar verir. 1052 yılında Aynuddevle vefat edince yerine yardımcı kağan olan kardeşi Tamgaç Han İbrahim b. Nasr gelir ve Tamgaç Buğra Karahan ünvanıyla büyük kağan olur. Tamgaç Han Özkent'e gitmeyip, oturduğu Semerkant'ı başşehir yapar ve devleti de buradan yönetmeye karar verir. Kaynaklar, Tamgaç Han İbrahim b. Nasr'ın (1052-1068) âdil ve dindar, hatta ideal bir hükümdar olduğunu anlatırlar.[15] Ayrıca devlete ait kararları bizzat kaleme aldığı, fukahadan izin almadan yeni vergiler ihdas etmediği kaydedilir.[16] İslam eserlerinde, Karahanlılar'ın en meşhur hükümdarı olan İbrahim b. Nasr'ın, devleti adalet üzerine tanzim ettiği, hırsızların kökünü kazdiği, halkın menfaatine çalıştığı, kasapların insafsız fiyatlarına karşı mücadele ettiği anlatılır. Ayrıca Tamgaç han, bir bahçeden izinsiz gül alan bir şahsın, bir âlimin şefaatine rağmen elini kestiği, bunun gibi eşkıyaları da takip ettiği de bilinenler arasındadır.[17] Bununla beraber Buhara ve Semerkant merkez olmak üzere birçok şehirde hayır müesseseleri, Semerkant'ta medrese ve hastane de yaptırmıştır.[18] Ünlü Türkolog Omelyan Pritsak, bütün bunlara rağmen bu dindar hükümdar ile ulema

[15] Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985, s.27; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar" DİA, XXIV, Ankara 2001, s. 408; Pritsak, s.262.
[16] Özaydın, s.408.
[17] Pritsak, s.262; V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s.388-391, İstanbul 1981. (konuyla ilgili hikâyeler de zikredilmiştir).
[18] Özaydın, s.408.

arasında anlaşmazlıkların bulunduğunu kaydeder, bilinmeyen bir sebepten dolayı imam Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'yi öldürtmek zorunda kaldığını bildirmektedir[19] Ayrıca onun sünnî taassuba sahip olduğunu, daha yardımcı hakan (Buğra Han) iken 1044'de hîle ile Mâverâünnehr'de Ismailîleri imha ettiğini haber vermektedir. İbrahim b. Nasr iktidar döneminde Doğu Karahanlı hükümdarının kaybettiği toprakları geri almaya girişmiş, Selçuklular ise Batı Karahanlıların topraklarına doğru ilerleyerek Huttel ve Sağaniyan'ı ele geçirmiştir.[20] Büyük Selçuklu'nın ikinci hükümdarı olan Alp Arslan (1064-1072), ardı ardına Belh ile Tirmiz'i, Harezm'den başlayıp Cend ile Savran içlerine kadar ele geçirince, hükümdar İbrahim b. Nasr Bağdad'a heyet göndererek Abbâsî halifesine Selçuklu sultanının yaptıklarından şikâyette bulunur. Ancak halife, Karahanlı hükümdarına hilat giydirmekten ve ünvanlar vermekten başka güce sahip değildi.[21] Tamgaç Han İbrahim b. Nasr felç olunca, yerine oğlu Şemsü'l-Mülk II. Nasr b. İbrahim (1068-1079) geçmiştir.[22]

Şemsü'l-Mülk babasına nispeten daha savaşçıl bir yönetici olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Selçuklularla doğrudan savaşa girmiş, bu savaş Alparslan'ın Mâveraâunnehr seferinde ölümünden

[19] Pritsak, s.262; Barthold, s.390.
[20] Merçil, s.27; Özaydın, s.408; Pritsak, s.262.
[21] Barthold, s.391.
[22] Merçil, s.27; Özaydın, s.408.

sonra da oğlu Melikşah ile devam etmiştir. Melikşah'ın Tirmiz'i ele geçirip, hükümdarın bulunduğu Semerkant üzerine yürüyünce, Şemsü'l-Mülk ondan barış istemiş ve 1074 yılında Selçukluların hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Bu barış, akrabalık bağa dönüşmüş ve Şemsü'l-Mülk Melikşah'ın kız kardeşi Ayşe Hatun ile evlenmiş, kendi amcası İsa Han'ın kızı Celâliye (Terken) Hatun'u ise Melikşah'a vermiştir. Selçuklu ve Karahanlı aileleri arasında akrabalık tesis edilince, Maveraünnehr'de kısa da olsa bir barış ve huzur dönemi yaşanmıştır.[23]

Kaynaklar Şemsü'l-Mülk'ün kendi ülkesine İslamiyet'in yayılması ve dinî konulardaki karışıklıklara son vermek için gayret sarf ettiği anlatılır. Ancak babası gibi Şemsü'l-Mülk de âlimler ile anlaşmazlığa düşmüş, daha saltanatının başlangıcında 1068-69 yılında Buhara'da Ebu İbrahim Ismail b. Ebi Nasr es-Saffar'ı idam ettirmiştir.[24] Sem'anî, bunun sebebi olarak es-Saffar'ın, hükümdarı dinin farzlarını yerine getirmeğe ve haramlardan kaçınmaya davet etmesini gösterir.[25]

Şemsü'l-Mülk'ten sonra iktidara kardeşi Ebû Şûca Hızır Han (1079-1080) geçmiştir.[26] Bu hakan hakkında kaynaklarda fazla bilgi

---

[23]Özaydın, s.408; Pritsak, s.263.

[24] Pritsak, s.263.

[25] Barthold, s.393.

[26] Özaydın, s.408; Merçil, s.27.

bulunmamakla birlikte onun akıllı ve âdil bir hükümdar olduğu, şâir ve âlimlerin hâmîsi olduğu kaydedilir.[27]

Ebû Şûca Hızır Han'ın kısa sürelik hükümdarlık döneminden sonra tahta henüz küçük yaşta olan oğlu Ahmed Han (1080-1088 ve 1090-1095) geçmiştir.[28] Ahmed Han'ın yaşının küçük olması ve devlet işlerinde tecrübesinin bulunmaması, birçok yanlış kararlar vermesine neden olmuştur. En başta onun, âlimler ile geçinemediğinden söz edilir. Henüz saltanatının başında dönemin Kâdılkudâtı Ahmed b. Süleyman el-Kâsânî'yi idam ettirmiştir. Bunun üzerine veya diğer zulme uğrayanların adına Şâfiî fâkihlerinden Ebu Tâhir b. Alek (veya İlek) İsfahan'a giderek Melikşah'tan yardım ister.[29] Melikşah, 1088 yılında Buhara ve Semerkant'ı zapteter, Özkent'e gelerek Ahmed Han'ı esir alır ve İsfahan'a götürür. Bu olaydan sonra Melikşah, Doğu Karahanlı topraklarına doğru yönelir ve neticede 1089 yılında başşehri Kaşgar olan Doğu Karahanlı Devleti Hakanı Buğra Kara Hakan Hasan da itaat arz edip hutbeyi Melikşah adına okutmuştur. Böylece Ahmet Han'ın esir alınmasıyla Batı Karahanlı Devleti Selçuklular'a tabi kılındığı gibi, Doğu Karahanlılar da onlara tâbi olmuştur.[30]

---

[27] Özaydın, s.408.
[28] Özaydın, s.408; Merçil, s.27.
[29] Özaydın, s.408; Pritsak, s.263.
[30] Özaydın, s.408; Pritsak, s.263; Barthold, s.395-396.

Melikşah, İsfahan'a döndükten sonra Ahmed Han'ı kendisine tâbi kalmak şartıyla ülkesi Maveraünnehr'e iade eder. Ancak ulema, İsfahan'da İsmailî'lerin etkisinde kalan Ahmed Han'ı zındıklıkla suçlayarak hîle ile esir alırlar. Onun ithamları inkâr etmesine rağmen 1095 yılında idama mahkûm ederler.[31] Bu olay, ulemanın askerî sınıflarla birlikte hükümete ve halka karşı kazandıkları en büyük başarılardan sayılmıştır.[32]

Günümüz araştırmacılarından Ömer Soner Hunkan, Karahanlılarda hanedan ve bürokrat-ulema çatışması konusunda yaptığı incelemede ilginç tespitlerde bulunmuştur. Ona göre Karahanlı hakanlar, İslâm'a girmesinden sonra yönetim meşrûiyetini hilafet makamından almaya başlar, İslam hukukuna göre yönetilen devlette de kendi yönetimlerine müdahil olan bürokrat-ulema sınıfı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sınıf, sahip oldukları eğitim nedeniyle devlet bürokrasisinde önemli bir güç haline gelmiş, bu gücü kaybetmemek için de Hanefî mezhebi dışında başka bir dinî doktrinin bölgede tutunmamasına izin vermemişlerdir. Hanefi programına göre kurulan ve devletin bürokrasisine elaman yetiştirmek amacını da taşıyan medreseler ise onların güçlerinin asıl

[31] Özaydın, s.409; Merçil, s.27; Pritsak, s.263; Barthold, s.395-396.

[32] Barthold, s.396.

kaynağı konumundaydı.[33] Dönem dönem vuku bulan bu iktidar ve bürokrat-ulema çatışmasından Serahsî de nasibini almıştır denebilir.

b. Hapse Girmesinin Muhtemel Nedenleri

Batı Karahanlılardan söz ettiğimiz bu hükümdarlar dönemi, Serahsî'nin yaşamış olduğu dönemin siyasi durumunu anlatır mahiyettedir. Nitekim Serahsî'nin hapse girmesinde siyâsî durumun etki etmesi yüksek ihtimaldir. Serahsî, eserlerinin bazı yerlerinde hapis hayatından, hapsin zorluğundan söz ettiğini, ailesinden ve kitaplarından mahrum kaldığından yakındığını görebiliriz. Ancak kesin olarak hangi sebepten dolayı hapse atıldığından söz etmemiştir. Serahsî'nin hayatını ele alan bazı kaynaklar, onun hapse atılmasının muhtemel nedenlerini zikrederler.

Tabakât eserlerinde, İmam Serahsî'nin hapse atılmasının nedeni ile ilgili, dönemin emîrine, hakanına "nasihat içeren bir sözü" sarfetmiş olduğundan dolayı hapsedildiği haberi yer alır.[34] Kendisi ise *el-Mebsut*'un 19 ayrı yerinde, *Usulü'l-Fıkh*'ın bir yerinde, *Şerhu Ziyadati'z-Ziyadat* eserinin yine bir yerinde ve *Şerhu Siyeri'l- Kebîr*'in bir yerinde olmak üzere toplam 23 pasajda, hapis hayatı, o günlerin

---

[33] Daha detaylı bilgiler için bknz. Ömer Soner Hunkan, Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'da Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali, TTK Yayınları, IX/15, Ankara 2010.

[34] Serahsî, Usûl, (Ebu'l-Vefa el-Efgânî Önsözü), c.I, s.5, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1973; İbn Kutluboğa, s.235; Taşköprüzâde, s.76; Leknevî, s.261; Kuraşî, c.II, s.28.

zorlukları ve hapse düşüren sebepten bahsetmiştir.[35] Ancak bu sebebi, üstü kapalı bir şekilde "apaçık hakkı söylediği için, itham yüzünden ve sarfettiği söz" sebebiyle hapse girdiğini bildirmektedir. Sarfedilen "sözün" ne tür bir söz olduğu hakkında ise, âlimler çeşitli fikirler beyan etmişlerdir.

Sâsânîler döneminde en üst derecede itibar gören Maveraünnehr âlimleri, Karahanlılar'a tâbi olduktan sonra da bu itibarı görmeye devam ettiler. Bu yeni dönemin ilk 50-60 yıl içerisinde hakanlarla âlimler arasında ciddî bir çatışma görülmemekle beraber, ufak tefek anlaşmazlıklar bulunmuştur. Nitekim Pritsak'ın belirttiğine göre Tamgaç Han İbrahim b. Nasr'ın (1052-1068) ulema ile anlaşmazlığa girdiğini ve zikredilmeyen bir sebepten dolayı imam Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'yi idam ettirmiştir.[36]

Serahsî hapse 466/1073 yılında girip, 480/1087 yılında özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu 14 sene içerisinde Şemsü'l-Mülk II Nasr b. İbrahim (1068-1079), Ebû Şûca Hızır Han (1079-1080) ve Ahmed Han (1081-1088) olmak üzere üç hakan tahta gelmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere bu üç hakanın dönem dönem fukaha ile anlaşmazlıkları olmuş, hatta bazı fakihleri idam ettirene kadar

---

[35] Tuğ, s.43.

[36] Pritsak, s.262.

varmıştır. Imam Serahsî'nin de bu fakihler arasında yer aldığını tahmin etmek mümkün. Şimdi ise Imam Serahsî'nin hapse girmesine tahmin edilen sebepleri maddeler halinde inceleyelim:

1. Serahsî'nin biyografisini yazan en eski müelliflerden biri Ibn Fazlulah el-Ömerî (ö.749/1349) ve diğerleri Serahsî hakkında şöyle bir rivayeti zikrederler: "Emir, çocuk sahibi cariyelerini/ümmüveledlerini, hizmetindeki erkeklerden hür olanlarla evlendirmişti. Emir orada bulunan ulemâya bununla ilgili fikirlerini sorduğunda, hepsi tasvip ederler. Ancak Serhasî: "Bir hata işledin. Çünkü hizmetçilerin hepsi daha önce hür olan kadınlarla evlenmişti. Bu ise cariyeyi hür olan kadının üstüne (kuma olarak) vermek olur." der. Buna mukabil emir: "O halde onları boşarım" der ve nikâhları yeniler. Sonra da âlimlerin fikirlerini sorduğunda, hepsi: "Doğru yaptın!" diye cevap verirler. Fakat Serahsî: "Bir hata işledin. Zira bir ümmüveled boşanınca, evlenmeden önce iddet beklemesi gereklidir. Bu durumda ise iddeti henüz tamamlanmamış olan kadınların nikâhı bahis mevzudur. Böyle bir nikâh ise caiz değildir." diyerek itirazda bulunmuştur."[37]

Hamidullah, müsteşrik W. Haffening'in bu hadiseyi, Serahsî'nin hapse girmesine neden olduğunu ve hapse atan emirin Emir Hasan olduğu kanaatini zikreder. Ancak Hamidullah bunun

[37] Serahsî, Usûl, c.I, s.5; İbn Kutluboğa, s.235; Taşköprüzâde, s.76; Leknevî, s.261.

yanlış olduğunu ifade etmekte, olayın Serahsî'nin hapisten çıktıktan sonra meydana geldiğini ve el-Umerî (ö.749/1349) de eserinde bunu belirttiğini, hatta emirin Serahsî'nin itirazını kabul ettiğini ve geniş bilgisine de hayran kaldığını belirtir.[38] Ancak Joseph Schach (ö.1969) böyle bir hikâyenin vuku bulduğuna şüphe gözüyle bakmakta, "diğer alimler"in emîrin yaptığı işi hemen doğrular durumda olduklarını, Serahsî'nin ileri sürdüğü temel noktalara onlarca ehemmiyet verilmemiş olmasını inandırıcı bulmamaktadır.[39] Kanaatimizce hadise, Serahsî'nin ilmini ve becerisini göstermeye yönelik olsa da, mübalağaya kaçtığı açıktır.

2. Serahsî'nin hapse girmesine gösterilen nedenlerden bir diğeri, onun, hükümetin koyduğu haksız vergilere karşı çıkması ve bu vergilerin ödenmemesi için halkı harekete geçiren bir fetva vermiş olmasıdır.[40] Nitekim kendisi her gün konmakta olan yeni vergilerden şikâyet edip, bu vergilerin devlete değil de fakirlere verilmesini daha erdemli bir davranış olarak gördüğünü eserinde belirtmektedir.[41] Böyle olduğu durumda Serahsî'nin devrin istibdadının başlıca kurbanlarından biri olduğu kolayca anlaşılabilir.

---

[38] Hamidullah, s.545; Kavakçı, s.57.

[39] Joseph Schacht, Serahsî'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Notlar, 900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsu'l-Eimme Es-Serahsî Armağanı, s.9, AÜ Basımevi 1965.

[40] Hamidullah, s.545.

[41] Mebsut, c.X, s.38-39.

Ancak Salih Tuğ, hapiste uzun süre kalmasına bu ihtimali destekleyecek sarih bir ifadenin bulunmadığını, ilgili pasajlardan da bu anlama gelecek bir ifadenin olmadığını söylemektedir. Aynı zamanda onun hapse girmesi ile ilgili ifadelerinden, "haksız vergilendirmeye itiraz" ihtimalinde, bazı "beyinsiz, aptal ve zındık, fitneci ve kalleş kimselerin" hükümdar nezdinde kendi çıkarları için faaliyette bulunmaları, hapis kararının çıkmasına önemli rol oynadığını söylemektedir.[42] Serahsî'nin işaret ettiği bu tipler, muhtemelen hükümdara yaranmak isteyen karaktersiz kimseler olsa gerekir.

Muhammed Hamidullah da Serahsî hakkında "Çağdaşları ile tartışmaları bir iz bırakmamış ve günümüze kadar gelmemişse de onun uzun yıllar hapiste kalmasının hükümetin zıddına giden hukukî-siyasî meselelerde sarsılmaz düşüncelerinden başka bir sebebi bulunmadığını söylemek yerinde olacaktır" diyerek Serahsî'nin siyâsî bir sebepten dolayı hapsedildiğine işaret etmiştir.[43]

3. Serahsî'nin hapse girmesine bir diğer sebep de, onun fıkıh olmaktan çok ilahiyat üzerindeki tartışmalarıdır. Nitekim el-Umerî (ö.749/1349), onun münazara konusunda döneminin en iyilerinden

---

[42] Tuğ, s.44-45.

[43] Hamidullah, s. 544; 546.

biri olduğunu belirtmiştir.[44] Bu durumda Serahsî'nin muhalifleri olan Mutezile âlimleri ile bir münakaşa yaşadığı ve fitnecilerin bunu hükümdara hakkı saptırarak, yalan ve yanlışla aktarmış, bu sebepten dolayı da hapse girmiş olabilir. Nitekim kendisinin hapis ile ilgili pasajlarından bu görüşü destekleyen tabirlere rastlamak mümkündür:

- "Bunu yazdıran, yalan ve yanlış ithamın kaldırılmasını isteyip dua edendir ki, işte bu itham yüzünden hapse düşmüş, tecrid edilmiş, aile ve oğlundan ve bütün kitaplarından menedilmiş, dua sayesinde kurtulmayı gecelerin karanlığında korku içinde ve gözleri ağlamakla isteyen kimsedir."[45]
- "Bütün beyinsiz zındıkların kışkırtması, kötü arzuları arkasından giden korkunç kimselerin ve fena tertiplerde bulunanların kışkırtması sonucu, vatanından ayrılmış ve kıymetli sultan tarafından hapsedilmiş, günahkâr fakir kulun imlasıyla *Şerhu Siyeri'l-Kebir* nihayete ermiştir. Allah onların hepsini kahretsin. Büyük, küçük herkese ibret yapsın. Çok

[44] Serahsî, Usûl, c.I, s.5.

[45] Mebsût, c.X, s.201.

güzel veli ve yardım edici olan Mevlamıza şükürler olsun."[46]

Ayrıca, kendisi için "aydınlık ve nur saçan gerçekleri dile getiren; doğruyu söyleyen, bundan dolayı esirler gibi hapsedilmiş"[47] veya "konulmuş olan batılı ortadan kaldırmak isteyen, bu sebepten sürülmüş ve hapsedilmiş"[48] tabirlerini kullanması da bu görüşü desteklemektedir.

Schacht'ın bildirdiğine göre, Serahsî'nin içinde yaşadığı Karahanlı zamanında, hükümet ve ulema arasında, Sünnîlik ve itizal terimleri içinde nakledilen münakaşalar çok sık geçmiştir.[49]

4. Bir diğer görüşe göre Serahsî, devrin hakanına nasihat yolunda söylemiş olduğu bir sözden dolayı hapsedilmiştir. Hal tercümesini yazanlar, onun nasihat içeren bir sözden dolayı hapse girdiğinden bahseder, bundan başka bir açıklama yapmazlar.[50] Serahsî kendisi ise sarf ettiği bu "söz"ün ne olduğu ile ilgili üstü kapalı bir şekilde şöyle demektedir:

---

[46] Tuğ, s.59. Salih Tuğ, "Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr'in sonu" diyerek sayfa numarasını tam olarak belirtmemiştir. Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr'in basılmış nüshasından Serahsî'nin bu ifadelerine rastlayamadık.
[47] Mebsût, c.X, s.265.
[48] Mebsût, c.X, s.201.
[49] Schacht, s.10.
[50] İbn Kutluboğa, s.235; Leknevi, s.262; Taşköprüzâde, s.75; Serahsî, Usûl, c.I, s.5.

- "Bunu, üzerinde Ehl-i Sünnet'in esasen mutabık bulunduğu "söz"ü rahmet yolunda sarf edip söyleyen, bir takım beyinsiz ve aptalların iftira ve fitneleri ve yine zındık ve kalleş kimselerin aldatmaları neticesinde tecrid edilip hapse konmuş olan kimse yazdırdı."[51]
- "Kıyamet günü bana sermaye olsun ve ben de kazançlı kimselerden olayım diye ilimde derine gidenlerin yolunu tutarak, diğer nasihat edenler arasında benim de sarf ettiğim "söz" sebebiyle hapse düşmüş ve dünyada kurtuluşa ermekten ümidimi kesmiş vaziyetteyim. Allah azze ve celle ancak takva sahiplerinden hoşnut olur ve o salih kullarını kendine veli edinir. Ve hain olanların da hile düzenlerini hedefe vardırmaz ve iyi insanların da mükâfatını zayi etmez. Evvel ve ahir hamd Allah'adır."[52]

Serahsî'nin bu ifadelerinden, sözlerinde çok ihtiyatlı davrandığı, hükümdarla olan ihtilafını tazeleyecek herhangi bir tedbirsizlikten uzak durduğu anlaşılırken, sarf edilen bu "söz"ün

---

[51] Tuğ, s.56.

[52] Serahsî, Şerhu Ziyadati'z-Ziyadat, Ebu'l-Vefa el-Efgânî neşri, Haydarabad 1348/1929, s.148.

mahiyetine girmeden, sadece Allah için söylediğine işaret etmekle yetindiğini görebiliriz.[53]

Serahsî, bir diğer pasajda "Bütün beyinsiz zındıkların kışkırtması, kötü arzuları arkasından giden korkunç kimselerin ve fena tertiplerde bulunanların kışkırtması sonucu, vatanından ayrılmış ve kıymetli sultan tarafından hapsedilmiş..."[54] diyerek hükümdara kızgın ve kırgın olmadığını, fitne ve kışkırtma sonucunda hapsedildiğini anlatmak istemiştir. Eserlerinde bu meseleye defalarca vurgu yapmasına rağmen, hükümdar ile aralarında geçen meselenin ve söylediği sözün ne olduğunu açıklamamıştır.

Aslında daha önce de belirttiğimiz gibi Karahanlı hükümdarları ile bürokrat-ulema arasında anlaşmazlıklar, çatışmalar yaşanmıştır. Ancak bu anlaşmazlıkların, bazı âlimlerin idam edilmesine kadar varmasından ciddi boyuta ulaştığı söylenebilir. Tamgaç Han İbrahim'in 1068 yılında İmam Ebü'l-Kasım es-Semerkandî'yi, oğlu Şemsü'l-Mülk II. Nasr'ın ise aynı yıl içerisinde, iktidarının henüz başında Buhara'da Ebu İbrahim Ismail b. Ebi Nasr as-Saffar'ı bilinmedik sebeplerden ötürü idam ettirdiğini belirtmiştik.[55] Sonraki yıllarda ise Şemsü'l-Mülk II. Nasr'ın tahta çıkan yeğeni Ahmed Han da, dönemin Kâdılkudâtı Ahmed b.

---

[53] Tuğ, s.44.
[54] Tuğ, s.59.
[55] Pritsak, s.263.

Süleyman el-Kâsânî'yi idam ettirmiştir.[56] Ancak kaynaklarda özellikle Tamgaç Han İbrahim'in dindarlıkla, adaletle ve övgü dolu ifadelerle bahsedilmesi ile onun âlimleri neden idam ettirdiğini anlamak güçtür. Bu tür olaylardan haberdar olan Serahsî'nin, ifadelerinde neden bu kadar ihtiyatlı davrandığını, üzerine şimşekleri çekecek herhangi bir tedbirsizlikten neden kaçındığını anlıyoruz.

c. Hapsin Başlangıcı ve Sonu

Serahsî'nin hapse hangi tarihte girdiğine dair eserlerinde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kendisi de bu konuda net bir tarih zikretmemiştir. Ancak *el-Mebsût*'u imla ettirdiğine dair kaydettiği bazı tarihlerden, onun hapiste kaldığı süreler tahmin edilmiştir. *el-Mebsût*'un kesin tarih verdiği yerler iki yerde 27. ve 30. ciltlerde geçmektedir. 27. cildin "Kitâbu'l-Meâkil" inde şöyle bir ibare bulunmaktadır:

"Büyük zâhid imam, İmamların güneşi Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, 466 senesinin Rabiul-Ahir ayının 14ü, Çarşamba günü imla ettirerek şöyle dedi."[57] 30. cildinin "Kitabü'r-Radâ" bölümünün başında ise *"Büyük zâhid imam, İmamların güneşi ve İslâm'ın övüncü Şeyh Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî 477 senesi, Cemâziye'l-âhir ayının 12si*

---

[56] Özaydın, s.408; Pritsak, s.263.

[57] Mebsût, c.XXVII, s.165.

Perşembe günü imlâ ettirerek şöyle dedi."[58] ibaresi geçmektedir. Ancak kaydedilmiş olan bu tarihlerde yanlışlık bulunduğunu bu konuda detaylı araştırma yapan Prof. Dr. Salih Tuğ belirtmektedir. Ona göre 27. ciltte geçen 466 tarihi, aynı ay ve güne isabet etmemekte, *el-Mebsût*'un başlangıç tarihinin imlâ esnasında unutulmuş ve sonradan eklenmiş olabileceği, ancak imlâ eden kâtibin notları tasnif ederken ihmalde bulunması sonucunda başa getirilmesi gereken tarih, 27. ciltte yer almış olabileceğini ileri sürmektedir.[59]

Yine Salih Tuğ, matbu olan *el-Mebsût*'un 30. cildinde geçen 477 tarihinin, diğer yazma eserlerde 479 olarak geçtiğini de bildirmektedir.[60] Buna göre Serahsî, en geç 466/1073 yılında hapsedilip, 479/1087 yılında da hapisten çıktığını ve en az 13 sene içeride kaldığını söyleyebiliriz.

d. Hapis Şekli ve Safhaları

Serahsî'nin hapis hayatına dair ifadelerinin büyük çoğunluğu, 13 senesini vermiş olduğu *el-Mebsût* eserinde görülmektedir. Toplam 23 pasajdan oluşan ifadelerinin 19u ise *el-Mebsût*'ta bulunmaktadır. Bunun nedeni olarak hapis hayatı

---

[58] Mebsût, c.XXX, s.385.

[59] Tuğ, s.45.

[60] Tuğ, s.45.

içerisinde imlâ ettirdiği ilk eser olması ve hapiste kaldığı zaman diliminin büyük bir kısmını bu eserine vermiş olması gösterilebilir.

Serahsî, hapisteki yaşamından ilk defa IV. ciltte söz etmeye başlamıştır. Bu kısma kadar gayet sabırlı ve mütevekkil bir şekilde başladığı eseri imlâ ettirmekle meşgul olduğu görülmektedir. IV. cilde gelince, *"...Bunu, Cuma namazlarına gitmekten ve halkla olan münasebetlerinden menedilmiş olan o mahpus imlâ ettirdi..."*[61] diye yakındığını görmekteyiz. Bu ibareden anlaşıldığı üzere Serahsî, câmiîye cuma namazına gitmekten ve kalabalık insanlarla yakın münasebette bulunmaktan menedilmiştir. Burada Serahsî'nin şöhret salmış büyük bir âlim olması ve haksızlık sonucu hapse atılması halkı etkileyebileceği gibi, hapse girmesinin nedenlerinden biri olarak görülen "konan vergiye karşı halkı kışkırtmasının" tekrarlanmaması da düşünülmüş olabilir.

Daha sonraki ciltlerde Serahsî'nin hapisteki bu ifadeleri sıklaştığını ve kendi durumuna sıkça vurgu yapmaya başladığını görmekteyiz. *"Bu satırları bir kurtuluş ümidi ve ışığı bekleyen kimse kaleme aldırdı..."*[62], *"Bunu, serbestlikten mahrum, yalnızlığa mübtelâ birisi yazdırmıştır..."*[63], *"Bu kitabı, sıkıntılardan kurtulmayı dileyen, dünyanın bir*

[61] Mebsût, c.IV, s.356.
[62] Mebsût, s.365.
[63] Mebsût, c.VII, s.91-92.

köşesinde mahpus kalan kimse yazdırdı…"[64]. VIII. cildi tamamlamış olduğu iki yıllık müddetten sonra ise onun iyice sabırsızlandığı, çekilmez ve çileli günleri yaşamakta olduğunu görmekteyiz: *"İki yıldır sabırla hapsedilmiş olarak ceza çeken ve her şeyi koruyan, lütfedici Allah'ın kudreti ile kurtulmayı bekleyenin imlâsıyla…"*[65], *"…çeşitli belâlarla imtihan edilen, Allahü Teâlâ'dan bu belânın ve sürgünün kaldırılmasını isteyip dua eden…"*[66]. Eserin devamında ise kendini bir esir durumuna benzetmiş, tüm yakınlarından ve kitaplarından mahrum bırakıldığını haykırmaktadır: *"Bu satırları, hakkı dile getirme uğruna esirler gibi hapsedilmiş, her şeyi bilen ve kudret sahibi olan, her şeyi en ince ayrıntılarına kadar gören ve işiten Rabb'inden kurtuluş kapısını aralamasını bekleyenin imlâsıyla…"*[67], *"Bunu yazdıran kişi bâtılın yok olup gitmesini arzuladığı için sürülmüş, hapsedilmiş ve çocuklarından, ailesinden ve kitaplarından uzaklaştırılmış, karanlık gecelerde ağlayarak, gözyaşları dökerek bu sıkıntılardan kurtulmayı Rabbinden dilemekte…"*[68]. *el-Mebsût*'un matbu nüshasında bulunmayan, fakat yazma nüshasında bulunan *"ücretsiz köleler gibi tecrid edilip hapse atılmış"*[69] ibaresi de,

---

[64] Mebsût, c.VII, s. 241.
[65] Mebsût, c.VIII, s. 80.
[66] Mebsût, c.VIII, s. 125.
[67] Mebsût, c.X, s.144.
[68] Mebsût, c.XII, s.108.
[69] Tuğ, s.48.

hapis hayatının ağır şartlar altında geçtiğini, hapisten kurtulma arzusunun sıklaştığını anlatmaktadır.

Serahsî'nin biyografisini yazanlar, onun bir kuyu içinde hapsedildiğini, talebelerine de bu kuyudan imla ettirdiğini ve onların bu kuyunun tepesinde veya ağzında, dikte edileni yazdıklarını bildirirler.[70] Ancak Serahsî'nin hapis hayatını araştıran müsteşrik Joseph Schacht (ö.1969) ile Prof.Dr. Salih Tuğ, eserlerinde defalarca hapis hayatından bahsetmesine rağmen Serahsî'nin böyle bir bilgiyi destekleyecek hiçbir ifadesinin olmadığını ileri sürmektedirler.[71] Ancak o zamanki göçebelerin hapishanelerinin geniş kuyular şeklinde olduğunu ifade eden araştırmalar da yok değildir.[72] Buna göre, Serahsî de geniş bir kuyuda hapsedilmiş olması muhtemeldir.[73]

Serahsî'nin, *el-Mebsût*'un basma nüshasında bulunmayıp, yazma nüshalarının Vekâlet bölümünün son kısmında *"üzgünlük ve bezginlik diyarı olan o hapishaneden artık çıkmış ve serbestlik ve hürriyetinin tamamen iade edilmesini bekleyen"*[74] şeklinde bir ifadesi bulunmaktadır. *Mebsût*'tan hemen sonra kaleme aldığı *Usûlü'l-Fıkh*'ta ise *"Uzcend kalesinde bir odada (zâviyede)..."* demektedir. Serahsî'nin

70 İbn Kutluboğa, s.235; el-Leknevî, s.261; Serahsî, Usûl, c.I, s.5.

71 Schacht, s.11; Tuğ, s.48.

72 Zeki Velidi Togan, Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar, Türk Yurdu, V/11, s. 7-10.

73 Hamidullah, s.546.

74 Tuğ, s.48,

hapis hayatını anlattığı diğer ifadelerle birlikte değerlendirildiğinde, onun ilk önce "mihnet ve bela dolu, hüzün yeri, üzgünlük ve bezginlik diyarı olan hapishanede, esir hayatı yaşadığını ve ücretsiz köle gibi bir hayat sürdüğünü" görmekle birlikte, daha sonraki ifadelerinden onun kaledeki daha rahat olan bir odaya alındığını anlamaktayız.

Şerhu's-Siyeri'l-Kebir'in el-Hâsırî nüshasında ise *"Başlangıç Uzcend'dedir ki, (tarihi) Zi'l-Kaada ayının ilk günü olan pazartesidir. Eş-Şeyhu's-Sabiru'z-Zaki Amir Gûn Ebî Ali el-Hüseyn b. Abi'l-Kasım lakabıyla anılan kimsenin evinde "Eman" babının sonuna kadar (yazılmıştır). Sonra yazdırmaya Uzcend hisarında (devam) için emrolunduk ve (burada) "Şurût" bölümünün ilk bâbına kadar geldik..."*[75] denilmektedir. Buna göre Serahsî, kalede bulunan odadan (zâviyeden) serbest bırakılmış ve kendisini himayesine alıp hürmet gösteren Emir Gûn lakaplı şahsın evinde *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*'in imlasına başlamıştır. "Eman" bâbının sonuna gelindiğinde ise tekrar kaleye dönme emrini aldığını görmekteyiz. Muhtemelen bu defa kuyudaki ilk yerine değil, kalede bulunan "odaya" (zâviye) dönmüş olsa gerektir. Burada başlamış olduğu *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir'i* "Şurut" bâbının başına kadar

[75] Tuğ, s.58.

yazdırmaya devam etmiş, daha sonra da tamamen serbest bırakılmıştır.[76]

e. Hapiste İmlâ

Kaynaklarda verilen bilgiye göre Serahsî bir kuyuda hapsedilmiş olup, öğrencileri de bu kuyunun tepesinde (veya ağzında) oturur, hocaları ile bu şekilde ders yaparlardı.[77] Hapsedildiği yerin kuyu şeklinde olup olmadığı tartışmasına girmeyeceğiz. Ancak eserlerinin büyük bir kısmını hapiste imlâ ettirdiği için Serahsî'nin ders işleme metodunu ele almaya çalışacağız.

Serahsî'nin biyografisini ele alan kaynaklar, onun, hapiste imlâ ettirdiği eserlerini hiçbir kitaba müracaat ve mütâlâ etmeksizin, tamamen hatırasından ve ezberinden yazdırdığını ileri sürerler.[78] Ayrıca onun kuvvetli hafızaya sahip olduğunu gösteren bir hikâyeye de yer verirler. Buna göre Serahsî, Şafiî'nin ezberlediği hadis malzemesinin 40 misli fazlasını ezbere biliyordu.[79]

Şüphesiz Serahsî, hapishanede bütün kitaplarından mahrum edilmişti. Bununla ilgili kendisi *el-Mebsût*'ta şöyle demektedir: *"...ailesinden, oğlundan ve bütün kitaplarından menedilmiş kimse..."*[80]. XX.

---

[76] Tuğ, s.49.
[77] İbn Kutluboğa, s.235; el-Leknevî, s.261.
[78] İbn Kutluboğa, s.235; el-Leknevî, s.261; Taşkörüzâde, s.75; Serahsî, Usûl, c.I, s.5.
[79] İbn Kutluboğa, s.234; el-Leknevî, s.262; Serahsî, Usûl, c.I, s.5.
[80] Mebsût, c.XII, s.108.

cildin Vekâlet konusunu işlerken bu konuyu bir kez daha hatırlatmaktadır:

"Bu konuda nakledilenler, kayda geçmiş olarak bendeki eserlerde vardır. Ancak kitaplarımdan hiçbiri yanımda yok. Şu anda, bu nakillerden aklıma da gelen yok. Eğer bir gün kitaplarıma kavuşmak nasip olur veya örnekler aklıma gelirse, ne zaman olursa olsun, onu imkân derecesinde sizlere aktaracağım. Konuyu olduğu gibi, kitabın sonunda yeniden ele alırız."[81]

Bazı araştırmacılara göre ise kitaplarından mahrum olmak, ezberinden imlâ ettirmek anlamına gelmez. Muhammed Hamidullah (ö.2002), Serahsî'nin öğrencilerinin kendi kitaplarını getirmelerinin yasak olmadığını, dolayısıyla öğrencilerin önce metni okumaları, sonra hocanın bunu şerh etmesi yoluyla da imlânın mümkün olabileceğini ileri sürmektedir.[82] Joseph Schacht (ö.1969), *el-Mebsût*'un *Kitabu'l-Hiyel*'i, el-Hâkimü'ş-Şehid'in *el-Muhtasar*'ını ve İmam Muhammed'in *el-Asl* kitabı ile yaptığı karşılaştırma sonucunda, *el-Mebsût*'un çeşitli kaynak kitapların terkibinin bir neticesi olduğunu ve ezberden yapılan bir imlânın sonucu olmadığını söylemiştir.[83] Buna göre öğrencilerin, *el-Muhtasar* metnini Serahsî'ye okumuş oldukları gibi, diğer metinleri de okumuş olmaları muhtemeldir. Ayrıca Serahsî'nin *el-Mebsût*'ta *el-Muhtasaru'l-Kâfî*'nin yanlışlarından

---

[81] Mebsut, c.XX, s.10.
[82] Hamidullah, s.546.
[83] Schacht, s.12.

bahsetmesi ve doğru olanın el-Asl'ın bazı nüshalarında olduğunu belirtmesi[84] bu kanaati kuvvetlendirmektedir.

El-Mebsût'un I. cildi üzerinde yaptığımız araştırma sonucunda kaynak olarak *el-Asl* ile beraber 20 eserin ismi geçtiğini görmekteyiz. Bunlar İmam Muhammed'in *Ziyâdât,*[85] *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât,*[86] *el-Camiu's-Sagîr*[87]*, en-Nevâdir*[88]*, Şerhü'l-Âsâr*[89]*, el-Hârûniyyât*[90] eserlerinden başka Ebû Yûsuf'un (ö.182/798) *El-İmlâ*[91]*, el-Emâlî*[92], Hasan b. Ziyad'ın (ö.204/819) *Kitabu's-Salât*[93], İbn Şûcâ'nın (ö.?) *Şerhu'l-Mücerred*[94], Kerhî'nin (ö.340/952) *el-Muhtasar*[95], Tahâvî'nin (ö.321/933) *el-Muhtasar*[96], İbn Rustem'in (ö.?) *Nevâdir*[97], el-Hâkimü'ş-Şehîd'in (ö.334/945) *el-Munteka*[98], Nuh b. Ebî Meryem'in (ö.173/789) *el-Câmî*[99],

---

[84] Mebsût, c.XXIX, s.68.
[85] Mebsût, c.I, s.9, 221, 222, 351.
[86] Mebsût, c.I, s.242.
[87] Mebsût, c.I, s.288, 292, 415.
[88] Mebsût, c.I, s.113, 153, 208, 321, 426.
[89] Mebsût, c.I, s.149.
[90] Mebsût, c.I, s.439.
[91] Mebsût, c.I, s.132, 160, 190, 209, 221, 226, 298, 315, 322, 348, 412.
[92] Mebsût, c.I, s.23, 78, 103.
[93] Mebsût, c.I, s.22.
[94] Mebsût, c.I, s.11.
[95] Mebsût, c.I, s.404.
[96] Mebsût, c.I, s.56.
[97] Mebsût, c.I, s.120.
[98] Mebsût, c.I, s.122.
[99] Mebsût, c.I, s.161.

Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin (ö.200/816) *Nevâdir*[100], müellefinin ismi verilmeksizin *el-Mücerred*[101] ve kendisine ait olan *Şerhu'l-Câmi*[102] ve *Şerhu'z-Ziyâdât*[103]'tır. Birçok yerde atıf yapılan bu eserlerin hepsinin Hanefî hukukularına ait olduğunu görüyoruz. Ayrıca Serahsî, İmam Muhammed'in iki öğrencisi olan Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö.200/816) ile Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö.217/832) rivayet ettikleri *el-Asl*'ın iki nüshası üzerinden çalıştığını da görüyoruz. Çünkü kuyunun kirlenmesi, temizlenmesi ve teyemmüm gibi konularda, Serahsî iki nüshadaki farklılıklara dikkat çekmekte ve İmam Muhammed'in iki nüshada aynı görüşte olmadığı noktaları belirtmektedir.[104]

Buna göre Serahsî'nin *el-Mebsût*'u ezberinden yazdırdığı görüş zayıf kaldığı kanaatindeyiz. Her ne kadar kendisi tüm kitaplarından mahrum edilmiş ise de, öğrencilerinin yanlarında kitaplarını getirmeleri yasaklanmamış olabilir.

f. Hapisten Çıkışı

İmam Serahsî hapisten 480/1087 yılında çıktıktan sonra Merginân'a gitmiştir. Bununla ilgili *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*'in el-Hâsırî nüshasında şöyle demektedir:*"...480 senesinin Rabiu'l-Evvel ayının*

---

[100] Mebsût, c.I, s.321, 392, 406, 407, 424.
[101] Mebsût, c.I, s.11, 12.
[102] Mebsût, c.I, s.428.
[103] Mebsût, c.I, s.443.
[104] Mebsût, c.I, s.117, 168, 221.

bitmesine on gün kala Cuma günü kurtuluş ve serbestlik tahakkuk etti."[105] Merginân'a vardığında İmam Seyfeddin isminde birinin evinde bir süre misafir olarak kalır ve *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*'i burada tamamlar. *"480 senesi Rabiu'l-Evvel ayının son günü olan Pazar, Uzcend'den hareket edip, el-İmamu'l-Ecelü'z-Zâhid Seyfuddin Ebî İbrahim İshak İbn İsmail'in evine indik..."*[106]

Serahsî'nin Merginân'da kimin evinde kaldığı hususunda kaynaklarda faklı bilgiler mevcuttur. Örneğin, İbn Kutluboğa (ö.879/1474) ile Leknevî (ö.1304/1886), Serahsî'nin hapisten çıktıktan sonra Merginan'a (Fergana bölgesi) gittiğini ve Emir Hasan'ın onu evine aldığını, ikramda bulunduğunu, hatta öğrencilerinin de oraya vardıklarını ve emirin dehlizinde hapiste başlamış oldukları *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*'in imlasını tamamladıklarını anlatırlar.[107] Ancak Serahsî'nin bizzat kendisinin Emir Hasan'ın değil de, İmam Seyfüddin'in evinde kaldığını belirtmesi, bu bilginin geçersiz olduğunu göstermektedir.

Müsteşrik Joseph Schacht (ö.1969) ise, bu iki ismin de aynı şahsa hitap ettiğini iddia etmektedir. Ona göre, "emîr" kelimesi, "imam" kelimesinin yerine boşuna kullanılmamıştır. Serahsî'nin öğrencisi olan Muhammed b. İbrahim el-Hâsırî'nin (ö.500/1107)

[105] Tuğ, s.59.

[106] Tuğ, s.58.

[107] İbn Kutluboğa, s.235; el-Leknevî, s.261; Taşköprüzâde, s.75.

verdiği bilgilere göre, Serahsî'nin kaldığı evin sahibi, bir din âlimi idi ve lâkâbı da "Seyfuddin" idi. Ancak Serahsî'nin onun hakkında kullandığı tabirler, onun dinî ve ilmî otorite dışında bir de siyasî otoritesinin olduğunun ihtimalini verir.[108] Muhammed Hamidullah ise, Emir Hasan'ın Merginan valisinin adı olması ve cariyelerle ilgili hadisenin de bu şahısla ilgili olmasının muhtemel olduğu kanaatindedir. Nitekim el-Ömerî'nin câriyelerle ilgili olaya "hapisten çıktıktan sonra beldenin emîri..." diye başlaması da bu görüşü teyid eder gibidir. Çünkü burada geçen "emîrü'l-beled" tabiri daha çok vâli için kullanılmıştır.[109]

Serahsî Merginan'a geldikten sonra diğer fukahanın da isteği üzerine *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*'in imlâsına devam etmiştir. Bununla ilgili kendisi şöyle demektedir: *"...el-Şeyhu'l-İmamu'z-Zâhid Seyfüddin ve fukaha, hepsi de el-Şeyhu'l-İmamu'l-Ecelü'z-Zâhid İmamu'l-Eimme ve Sadru'l-Ümme'den bu kitabı tamamlamasını istediler ve o da "Kitabu'ş-Şurût"tan itibaren onun evinde Rabiu'l-Âhir ayının 24. Günü Çarşamba başlayarak, Allah'ın yardım ve muvaffak etmesiyle 480/1087 Cumadia'l-Evvel ayının 3ü olan Cuma günü tamamladı."*[110]

---

108 Schacht, s.13.
109 Serahsî, Usûl, c.I, s.5; Hamidullah, s.545.
110 Tuğ, s.59.

g. Vefatı

Kaynaklar, İmam Serahsî'nin 480/1087 yılında hapisten çıktıktığını, Merginan'a vardığını, orada İmam Seyfüddin'in evinde ikamet ettiğini ve hapiste başlamış olduğu *Şerhu Siyer'il-Kebir*'in imlâsını tamamladığından söz ederler. Ancak bundan sonrası ile ilgili hiçbir malumat verilmez. Serahsî'nin vefat ettiği tarih konusunda da farklı rakamlar bulunmaktadır. Biyografi eserleri ölüm tarihi ile ilgili "490 yılına doğru; 500 yılına doğru; 438 yılında"[111], "483 yılında" gibi rakamlar vermekle beraber, İbn Kutluboğa ile Leknevî'nin, Serahsî'nin hapisten çıktıktan sonra Merginan'a gitmesinden söz etmeleri 483 tarihini destekler mahiyettedir.[112]

Ancak günümüzde Serahsî'nin mezarının, hapiste kaldığı Özkent'te bulunması kafalara soru işareti doğurmaktadır. Yaklaşık 80 yaşında hapisten çıkan Serahsî'nin, Mergînan'da bir süre kaldıktan sonra başkent Özkent'e geri geldiğini tahmin etmekten başka bir açıklama bulamıyoruz.[113]

---

[111] Leknevî, s.261; Eserdeki 438 tarihinin basım hata sı olduğu kanaatindeyiz.

[112] İbn Kutluboğa, s.235; Leknevî, s.261; Kuraşî, s.29.

[113] Kırgızistan'ın Özgön şehrinde bulunan Serahsî'nin kabrinin ona aidiyeti konusunda yapılan araştırma için bknz: Nusret Çam, Kırgızistan'ın Özkent Şehrinde Serahsî'ye Atfedilen Mezar, Erdem, 2009, sayı:54, s.108.

Sonuç

Dünya tarihinde hükümdar-ulema veya başkan-aydın ilişkisinde anlaşmazlıklar her zaman vaki olmuştur. Gücü elinde bulunduran hükümdarın nice aydınları şu veya bu sebepten dolayı hapse attırdığı veya idam ettirdiği bilinir. Serahsî'nin ilerleyen yaşına rağmen hapse girmesine de bu açıdan bakılabilir. Kendisi eserlerinde hapse girmesine neden olan sebebi açık olarak zikretmemiştir. Ancak üstü kapalı bir şekilde hükümdara yaptığı "nasihat içeren bir söz"ün sebep olduğunu belirtmiştir. Bu "söz"ün ne tür bir söz olduğu yönünde birçok yorumlar yapılmıştır.

Serahsî'nin hapse girmesine muhtemelen neden olan dört durum tespit ettik. Bunların içerisinden vergi ile ilgili olan sebep kanaatimizce daha uygun gözükmektedir.

Serahsî, 14 yıllık hapis hayatını ilimle uğraşarak verimli bir şekilde geçirmiştir. Kendisinin de belirttiği gibi *Muhtasaru'l-Kâfî*'yi şerh etmesi daha önce de istenmiş, hapse girince arkadaşları ve talebelerinin bu istekleri üzerine bu işe girişmiştir. Böylece 30 ciltlik devasa bir başyapıt eser meydana getirmiştir. Onun *el-Mebsût* isimli bu eseri, Hanefî fıkhını delilleriyle birlikte detaylı bir şekilde işleyen ve tahliller yapan mezhebin neredeyse tek kaynağı sayılmıştır.

Serahsî, el-Mebsût'ta belirttiğine göre hapiste kitaplarından mahrum edilmişti. Dolayısıyla klasik kaynaklarla onun bu eserini

tamamen hafızasından yazdırdığı görüş hâkim olmuştur. Ancak araştırmacılar başka ihtimali, yani öğrencilerin yanlarında kitaplarıyla gelme ihtimalini de bulundururlar. Buna göre talebesi asıl metni okur, hocası da şerh eder, öğrenciler da söyleneni imla ederlerdi. Bize göre de bu varyant daha makul gözükür. Nitekim el-Mebsût'un birçok yerinde İmam Muhammed'in eserlerinin farklı nüshalarından çalıştığını görmek mümkün.

Serahsî, kendi zamanına kadarki bütün mezhep birikimini eserlerinde tespit etmekle, İmam Muhammed'den sonra Hanefî fıkhının ikinci müdevvini olarak kabul edilir.

Kaynakça

Muhammed Hamidullah, DIA "Serahsî", XXXVI, Ankara 2009.

Abdulhayy el-Leknevî, "el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye", Beyrut 1998.

Taşköprüzade, Tabakatü'l-Fukahâ, b.y.y. 1961.

İbn Kutluboğa, Tâcu't-Terâcim, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1992.

Abdülkâdir el-Kuraşî, el-Cevâhiru'l-Mudıyye Fî Tabakâti'l-Hanefiyye, Dâru'l-Ma'rif, Haydarabad 1332.

Merginânî, el-Hidâye Şerhu Bidâyetü'l-Mübtedî, (Leknevî'nin mukaddimesi), I, Pakistan 1995.

Serahsî, Usûl, (Ebu'l-Vefa el-Efgânî Önsözü), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1973.

900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsu'l-Eimme Es-Serahsî Armağanı, AÜ Basımevi 1965.

Omelyan Pritsak, "Karahanlılar" IA, VI, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985.

Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar" DİA, XXIV, Ankara 2001.

V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul 1981.

Serahsî, Şerhu Ziyadati'z-Ziyadat, Ebu'l-Vefa el-Efgânî neşri, Haydarabad 1348/1929.

Zeki Velidi Togan, Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar, Türk Yurdu, V/11, s. 7-10.

Serahsi, Mebsut, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, b.t.y.

Serahsî, Mebsut (terc.Mustafa Cevat Akşit), Gümüşev yay., İstanbul 2008.

Nusret Çam, Kırgızistan'ın Özkent Şehrinde Serahsî'ye Atfedilen Mezar, Erdem, 2009, sayı:54.

Ömer Soner Hunkan, Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'da Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: İlk Bürokrat-Ulema İhtilali, TTK Yayınları, IX/15, Ankara 2010.

Oş Devlet Ünıversitesi
İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi
33. Sayı 2022

Ош мамлекеттик университети
Теология факультетинин илимий журналы
33-саны 2022

DOI:10.52754/16947673_2022_33_4

Кыргызстанда дин сабагынын окутуунун негиздери жана дин сабагын окутууда дүйнөдө колдонулган моделдер

Жумабаев Максатбек*

Абстракт

Бул макалада, акыркы мезгилде Кыргызстанда «дин сабагын» тактап айтканда “Дин маданиятынын тарыхы” предметин мектептерде окутуу боюнча коомчулукта айтылып келе жаткан ар кандай сунуш жана демилгелер талкууга алынат. Динди окутуу боюнча дүйнөлүк практикада колдонулган моделдер, дин таануу предметинин негиздери менен салыштырылып, учурда окутулуп жаткан предмет менен канчалык денгээлде айкалыша тургандыгы изилденет.

Ачкыч сөздөр: *Дин сабагы, окутуунун негиздери, окутуу моделдери*

Foundations of Religious Education in Kyrgyzstan and Models of Religious Education Worldwide

Abstract

This article will discuss the debates surrounding the newly introduced religious education, specifically the "History of Religious Culture" course, in middle schools in Kyrgyzstan and evaluate

* Ош МУ Теология факультетинин окутуучусу, e-mail: maksat2005@gmail.com

different perspectives on this matter. This article aims to investigate the educational models employed worldwide for the teaching of religious studies, examine the foundations of religious education, and explore the extent of compatibility between the current practices of religious instruction and these models.

Key words: religious education, educational models, foundations, the study of religious education.

Киришүү

2014-жылы Коргоо кеңешинде Дин чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты реформалоо жана диний уюмдарды тартипке келтирүү максатында атайын концепция иштелип чыккан.[1] Бул концепциянын негизинде Кыргызстандын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясы жана мамлекеттик мекемелер тарабынан бир топ иш-чаралар аткарылган. Концепциянын эң негизги багыттарынын бири - бул дин таануу жана диний билим берүү тармагын реформалоо жана сапатын жогорулатуу болчу. Аны ишке ашыруу боюнча өкмөттүн

[1] “2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын КОНЦЕПЦИЯСЫ" (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2014-жылдын 14-ноябрындагы ПЖ № 203 Жарлыгы менен бекитилген)”, erişim: 04 Haziran 2023, http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/68294.

буйругу чыгарылып мектептерде дин маданиятынын тарыхы предметин окутуу маселеси да каралган. Тема менен байланыштуу ар кандай талкуулар жүргүзүлүп, дин таануу жана диний билим берүү боюнча ар кандай жыйындар өткөрүлүп, жыйынтыгында бул предмет боюнча Билим берүү жана илим министрлигинин тапшырмасы менен эксперттик жана илимий коомчулуктун өкүлдөрү 9-класстар үчүн "Дин маданиятынын тарыхы" предмети боюнча окуу программасы жана окуу китебин иштеп чыккан.[2]

"Дин маданиятынын тарыхы" предмети пилоттук долбоор катары 2015-2016-окуу жылында 10 билим берүү мекемесинде, 2016-2017-окуу жылында 20 жалпы билим берүү мекемесинде сынактан өткөрүү үчүн киргизилген. Андан соң бул сабакты окута турган мугалимдер атайын окуудан өтүп 2017-жылдан баштап «Дүйнөлүк диндердин маданияты тарыхы» сабагы пилоттук негизде өлкө боюнча 56 мектепке киргизилген.[3]

Предмет боюнча тиешелүү каражаттар убагын берилбей, ал ортодо пандемия башталып кетип, бул предметти окуу

---

[2] (авторлор: И.Ш. Асланова, М.К. Иманкулов, Г.К. Исаева, Н.У. Курбанова, К.А. Курманалиев, З.Дж. Чотаев).

[3] Базаркулов Сайфулла Онорбаевич, "ИСТОРИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ УРОК ЭТИКИ", *E-Scio*, 2 (53) (2021): 675-680.

жараяны убактылуу токтоп калган. Кийинчерээк министрлер кабинетинин чечими менен жалпы билим берүүчү мектептерде "Диндердин өнүгүү тарыхы" предметин киргизүү жана диний маданиятты жогорулатуу чөйрөсүндөгү сунуштарды иштеп чыгуу боюнча ведомстволор аралык жумушчу топ түзүлгөн.

Дин сабагын мектептерде окутуу маселеси, өлкөдөгү саясий экономикалык шарттарга ылайык коомчулукта ар кандай пикирлер айтылып,[4] талкууга алынып келе жаткан. Акырында бул предмет боюнча саясий чечим кабыл алынып, 2022-жылдын 8-июндагы президенттин жарлыгы менен ушул 2022-жылдын сентябр айынан баштап бардык мектептерде окутулуп баштады.[5] Жарлыкты ишке ашыруу максатында ушул жылдын 1-сентябрынан баштап мектептерде "Диндердин өнүгүү тарыхы" предметин окутуу каралган.

Концепцияга ылайык бул-предмет заманбап илимий-методикалык ыкмаларга негизделип, биздин өлкөдөгү салттуу диндер жөнүндө билим берүү, окуучулардын дүйнөнү,

[4] “Дин маданиятынын тарыхы’ китебиндеги өксүктөр”, *Азаттык Үналгысы*, 10:23:47Z, blm. Блог-Миңсанат, https://www.azattyk.org/a/din-madaniyatynyn-tarykhy-kitebindegi-oksuktor/32031213.html.

[5] “Окуялар - Кыргыз Республикасынын Президентинин расмий Интернет сайты”, erişim: 04 Haziran 2023, https://www.president.kg/kg/okujalar/22692_kirgizstandin_mektepterinde_2022_2023_okuu_ghilinan_tartip_dinderdin_ng_tarihi_predmeti_kirgizilet.

маданиятты жана адамдын руханий жашоосун таануусуна жардам берүүгө; салттуу диндердин негиздерин билүү, улуттук өзүн таанууну калыптандырууда, колдоодо жана сактоодо, экстремизм идеологиясын жана сабырсыздыкты алдын алууда маанилүү ролду ойнойт. «Диндердин өнүгүү тарыхы» предмети аркылуу балдарга мектепти бүткөнгө чейин эле улуттук жана диний баалуулуктар окутулуп, мамлекеттин көзөмөлүндө жаңы муун тарбиялоо максаты коюлган. Балдар кай жерге барбасын, өзүнүн улуттук жана диний баалуулуктарын жоготуп алуу коркунучтарына бөгөт коюлат.

Атайын жумушчу топ тарабынан иштелип чыккан предметтик стандарттын, Кыргыз Республикасынын Конституциясына, Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» мыйзамына, «Кыргыз Республикасынын «Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө» Мыйзамга, Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун 2021-жылдын 29-январындагы «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» **№ 1** Жарлыгына,[6] 2021-2026-жылдарга карата өлкөнүн диний чөйрөдөгү мамлекеттик

[6]https://www.president.kg/kg/okujalar/18510_prezident_sadir_ghaparovdun_insandin_ruhaniy_adep_ahlaktik_ngs_ghana_dene_tarbiyasi_ghnnd_gharligi“Окуялар - Кыргыз Республикасынын Президентинин расмий Интернет сайты”.

саясатынын Концепциясына, Кыргыз Республикасында 2021-2040-жылдарда билим берүүнү өнүктүрүү программасына шайкеш келгендиги айтылып келет.

Бүгүнкү күндө мектептерде дин сабагын окутуу маселесинде дин-саясат-светтик үчилтигинин негизинде идеологиялык аспектиде талкуу жүргөнү менен, предметтин илимий педагогикалык жагы көз жаздымында калып жатат. Сабактын дин таануу адистери/теологдор жана тарыхчылыр тарабынан окутула тургандыгы жарлыкта айтылганы менен азыркы күнгө чейин чечилбей келе жаткан көйгөйлөр бар.

1. Дин таануу сабагынын окутуунун негиздери.

Дин сабагын окутуу боюнча дүйнөлүк практиканы карай турган болсок, негизинен "эмне үчүн динди окутуп үйрөтүү керек?" – деген суроого жооп издеп, диндин жекелик жана коомдук мааниси, коомдун структурасы, маданияттын таасири сыяктуу көптөгөн факторлорду карап, обьективдүү илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгында төмөнкүдөй негиздерди иштеп чыгышкан.[7]

[7] Siebren Miedema, "'Dinler arası Öğretim İhtiyacı', Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslar arası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar", *MEB*, 28 Mart 2001, 236-247.

Булар: 1) Индивидуалдык-Инсандык Негиз, 2) Коомдук Негиз, 3) Маданий Негиз, 4) Универсалдуу/Жалпы Негиз, 5) Философиялык Негиз 6) Укуктук Негиз[8] сыяктуу динди үйрөтүү жана дин таануу предметинин фундаменттик негиздери жөнүндө кененирээк маалымат берилет.

Бул макалада жогоруда аты аталган негиздердин канчалык негиздүү экендиги талданып, дин сабагын окутууда Кыргызстандын шарттарында кайсы негизге таянып окутула тургандыгы боюнча өзүбуздүн пикирлерди түшүндүрүүгө аракет жасайбыз.

1.1. Индивидуалдык-инсандык негиз

Адам баласынын билим алуу жана диний билим алуу укугунун мамлекет тарабынан гарантияга алынышы байыркы мезгилден бери келе жаткан тарыхый чындык. Буга мисал катары Платондун “Res publica” (Мамлекет) деген китебин айтууга болот. Платон бул эмгегинде, мамлекет ар бир жаранына жалпы жана диний билим бериши керектигин айтып өткөн.

[8] Мустафа Көйлү - Сайфулла Базаркулов, *Дин педагогикасы*, 1. Bs (Бишкек: Мегамедиа, 2018), 121.

Бүгүнкү күндө колдонулуп келе жаткан педагогикалык теорияларда, кандай гана идеологиягы таянбасын, билим берүүнүн эң негизги максаты, адам баласын “өз алдынча эркин кылып өстүрүү, өзүн өнүктүргөн адамдарды тарбиялоо жана инсан болууну үйрөтүү” болушу керек. Билим берүүнүн максаты да туура маалыматка ээ болгон жарандарды калыптандыруу болуп саналат. Дин таануу предметинин фундаментин түзүүдө, инсандын өзүн жана анын дин менен болгон байланышын негизги маселе катары каралып, инсандагы бардык потенциалдуу көндүмдөрдү калыптандырып, андан ары өнүктүрүү жана негизги муктаждыктарын тең салмактуу негизде канааттандыруу – кызматы келет.[9] Бүгүнкү биз жашаган коомдо билим алуу - ар бир жарандын кол тийбес укугу экендиги айныгыс чындык.

“Диний билим алуу/дин сабагы адам баласына керекпи?” – деген суроого, ар бир адамдын билим алуу укугунун негизинде карап, адам баласы табиятынан эле бир жаратуучуга/динге кызыкдар жана ишенүү сезими бар деген көз караштын тегерегинде карасак болот. Киши, метафизикалык чөйрөгө тиешелүү билинбеген нерселерди

9 Сулейман Акйүрек - Мехмет Коркмаз, *Дин сабагын окутуунун методдору (Окутуу технологиясын колдонуу жана материал иштеп чыгуу)* (Бишкек: Мегамедиа, 2018), 22.

диндин жардамы менен жооп таба алат. Андыктан жыйынтыктап айтканда динди тактап айтканда дин таануу предметин үйрөнүү, кишинин эң негизги инсандык жана жекелик укугу экенин айтууга болот. [10]

1.2. Коомдук негиз

Диндин жеке адамга тиешелүү жагы болгондой эле коомдук тарабы дагы бар. Анткени адам өзү жашаган коомдун туундусу болуп, башкача айтканда социалдык жандык болуп эсептелет. Педагогиканын негизги максаттарынан бири, жаңы муунду социалдаштыруу. Мамлекет кишини коомго пайдалуу жаран катары өстүрүп, тарбиялашы керек, бул педагогиканын прагматикалык кызматы деп да айтылат. Социалдаштыруу (социализация) деген процесс, адамдарды ичинде жашаган коомго ыңгайлуу жаран катары өстүрүү же адамдарды өздөрү таандык болгон коомго адаптацияланган, талапка ылайык жашашын камсыз кылуу болуп саналат. Мамлекеттин милдеттүү түрдө окутуусу мына ушул процессти толуктоого жардам берет. Коомго ыңгайлуу жашоо образын түзүүнүн бир бөлүгүн, ошол коомдун баалуулуктарын билүү жана жашоо – түзөт. Өнүккөн коом, материалдык баалуулуктар менен кошо

---

[10] Cemal Tosun, *Din eğitimi bilimine giriş*, 9. Bs (Ankara:Pegem Akademi Yayıncılık, 2017), 95.

руханий баалуулуктар дагы бекемделип, коомдогу жарандарга үйрөтүлгөндө гана түзүлөт. [11]

Дин - жекелик болгондой эле коомдук муктаждык. Анткени жеке инсанды коомдон ажыратып алууга болбойт. Жалгыз жашоо деген нерсе болбогондугу үчүн, жеке инсан менен ал жашаган коомдук түзүлүш жана мекемелердин өз ара байланышы сөзсүз түрдө бар. Мындан сырткары дин, адамдардын өз ара, коомдук жана башка коом менен болгон байланышына таасирин тийгизип турат. Жүрүм-турум менен этикет эрежелеринен баштап адеп-ахлактык принциптер менен бир катар коомдук жашоого тиешелүү болгон бардык негизги эрежелер, дин жана диний адеп-ахлактын жардамы менен түзүлгөн.

1.3. Маданий негиз

Ар бир коомдун, өзүнө гана тиешелүү болгон салт санаасы, маданияты, аны башкалардан айырмалап турат. Маданият - белгилүү бир коом тарабынан эзелтеден бери келе жаткан жашоо образы, үмүт, тилек, баалуулук, ишеним, ой-пикир жана сезимдер менен жүрүм-турумга багыт берген адеп-ахлактык эрежелер топтомун айтсак болот. Ар бир маданият,

[11] Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 25.

материалдык жана руханий негизге таянат.[12] Маданияттын материалдык негизин искусство, архитектура, адабий чыгармалар, кийим кечеге тиешелүү күнүмдүк жашоодо колдонулган курал-жарак жана шаймандар түзөт. Ал эми руханий негиздин ичинде болсо, тил, адеп-ахлак эрежелери, дин, эстетикалык көз караштар, үрп-адат, каада-салт жана аң-сезим ж.б.у.с. өзгөчөлүктөр бар.

Дин руханий негиз катары маданияттын өзөгүн түзүп өнүктүрөт жана коргойт. Дин бир улутка гана тешелүү болгон маданиятты башка маданияттар менен байланыштырып, туунду маданияттарды пайда кылат. Мисалы, Ислам маданияты сыяктуу, бир эле элдин эмес, дүйнө жүзүндөгү бир канча улуттун маданияты менен жуурулушкан маданияттарды айтсак болот. Жогорудагы маалыматтарды эске алуу менен дин таануу сабагын, динди маданияттын бир бөлүгү жана маданияттын ар бир элементине түздөн-түз таасир тийгизген фактор катары мектептерде окутуу керек.[13]

[12] Мустафа Көйлү - Сайфулла Базаркулов, *Дин педагогикасы*, (Бишкек: Мегамедиа, 2018), 114.
[13] С.О. Базаркулов. Билим берүү системасында дин жөнүндө билим берүүнүн зарылчылыгы / С.О. Базаркулов // И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2012. – № 6. – 187-191-бб. ISBN 1654-5611.

1.4. Универсалдуу/Жалпы негиз

Дүйнөдөгү глобалдашуу жараяны менен бирге акыркы мезгилде Батыш өлкөлөрүндө "Маданияттар аралык педагогика", "Диндер аралык педагогика" сыяктуу жаңы илимий дисциплиналар пайда болду. Бул дисциплиналардын максаты, бири-биринен айырмаланган ар кандай маданий баалуулуктарга ээ болгон адамдардын, биримдикте жана ынтымактуулукта жашаганга себеп болгон факторлорду изилдеп чыгып, маселелерди чечүүнүн жолдорун илктеп жатышат. Так ушул дисциплинардын жардамы менен ар кандай диний жана маданий көз караштар, өз ара диалог кура алышат. Жогорудагы диний окууларда берилген ой-пикирлер – тынчтык, жакшылык кылуу, сый-урмат көрсөтүү сыяктуу, универсалдуу жалпы адамзатка тиешелүү маданияттын баалуулуктарын өнүктүрүүгө багытталган. Баалуулуктардын өнүктүрүлүшүнүн гаранты болсо, бири-биринен таптакыр башка болгон диндерди жана маданияттарды үйрөтүүгө бел байлаган дин тануу предметинин окутулушунда жатат.

1.5. Философиялык негиз

Философия, "Адам деген ким?; Дин деген эмне?; Дин таануу сабагынын максаты кандай?; Кимдерге жана эмне үчүн билим берилиши керек?; Мазмуну кандай болушу керек?;

Окуучуларга кандай жана кайсыл маалымат менен баалуулуктар үйрөтүлүшү керек?; Окуучуларга эң биринчи кайсыл адеп-ахлактык жана эстетикалык баалуулуктар үйрөтүлүшү керек?" Мына ушул суроолордун өзөгүн философиялык негиз түзөт. [14]

Жогоруда айтылгандай, диндерди окутуу предметинин программасын түзүп жатканда ар бир сабактын иштелмесинде философия өзгөчө ролду ойнойт. Дин маданияты тарыхы сабагынын программасын пландоо жана андан ары өнүктүрүүдө эмнеге маани берүү керектиги дагы философиянын жардамы менен ишке ашат. Ошондуктан мектепте окутула турган программа иштелип чыгар алдында, дин таануу предметтери да эске алынышы керек.[15]

Ар бир мамлекет, билим берүү системасы аркылуу тарбиялап өстүргүсү келген "адамдын моделин" пландайт. Өлкөнүн алдыга койгон максаты, мамлекеттик билим берүү системасынын калыптанышында маанилүү роль ойнойт жана бул иш-аракет улуттук билим берүү багыты деп аталат. Билим

[14] Tosun, *Din eğitimi bilimine giriş*, 97.
[15] Recep Kılıç, "'Din Öğretimini Temellendirme Problemi', Yıl: 1999, C: 40.", *A.Ü.İ.F.D* 40 (1999): 221.

берүү саясатынын түптөлүшүндө, улуттук жана мамлекеттик баалуулуктар негизги ролду элейт.

“2020-жылга чейин Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы” билим берүүнү, көп түрдүүлүктү биримдикке чакырган негиз катары этникалык, маданий жана диний жаатта улуттук бөтөнчөлүк жана маданияттын көп түрдүүлүн колдогон система катары баалайт. Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен Билим Берүү Мыйзамында диний билим берүү жалпы билим берүүгө кирбейт, бирок радикалисттин көз караштагы диний агымдардын мыйзамсыз иш аракеттерин жана диндер аралык пикир келишпестиктин алдын алуу максатында келечек муундун диний сабатсыздыгын жоюу максатында мектепте дин жөнүндө маалымат берген сабак окутулушу мүмкүн экендиги жазылган.

“2020-жылга чейин Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы” таалим-тарбияны, улуттук стратегия катары балоо менен бирге, мамлекеттин көзөмөлүндө өткөрүп, инсандык жана улуттук каада-салт менен жөрөлгөнүн натыйжасында пайда болгон маданиятты, социалдык-тарыхый тажрыйбаны, адеп-ахлакты ошондой эле үрп-адаттарды жаңы муунга өткөрүп берүү катары таанайт.

Мектеп Окуучуларын жана Өспүрүмдөрдү Тарбиялап Өстүрүү концепциясынын 7-пункту Тарбиялоонун негизги аспекттери деген кошумча сөз башында, "Ыйман Тарбиясы" деген бөлүмдө, жаш баланын акылдуу жана мээримдүү болушу, диний ишенимине айкалышкан тарбияга гана байланыштуу экени жана ыймандуу, кыраакы болуп өскөн баланын – коомдун жана инсаний жүрүм-турум нормаларын өзү үйрөнүп, талдап чыга алышы айтылган.

1.6. Укуктук негиз

Дин таануу/дин маданиятынын тарыхы предметинин укуктук негиздерин, "укук" термини жана "юридикалык тексттердин" негизинде талдоого болот. Эң негизгиси ар бир адам, ишеним тутуу жана ишеними тууралуу үйрөнүү укугуна ээ. Билим алуу укугу негизги укук болгондуктан, Кыргызстанда дагы билим алуу укугу негизги укук болуп, бул укук бир топ мыйзам менен укуктук негизге таянат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, ар бир жарандын абаийир жана дин тутуу эркиндиги кепилденген.[16] Кыргыз Республикасынын "Дин Тутуу

---

[16] "2021-жылдын 5-майындагы 'Кыргыз Республикасынын Конституциясы' (2021- жылдын 11-апрелиндеги референдумда (бүткүл элдик добушунда)

Эркиндиги жана Диний Уюмдар Жөнүндөгү" Мыйзамынын 6-Беренесинин 8-бөлүкчөсүндө: "Эгерде Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына карама-каршы келбесе, жалпы билим берүү мүнөзүндөгү дин таанытуучу сабактарды мамлекеттик окуу жайлардын программасына киргизсе болот." – деп айтылган.

Улуттар Аралык Экономиналык, Социалдык жана Маданий Укуктар Жөнүндөгү Келишимдин 13-Беренесинин 3-бөлүкчөсүндө: "Бул келишимге кол койгон өлкөлөр, ата-энесинин же алардын ордун ээлегендердин ишенимине жараша, перзенттерине диний жана ахлактык жактан билим алуусун камсыз кылуу жоопкерчилигин мойнуна алат." – деп айтылган. Кыргыз Республикасы дагы мына ушул келишимге кол койгон жана диний билим берүү жоопкерчилигин мойнуна алган.

Жогорудагы маалыматтарга ылайык Кыргыз Республикасынын Конституциясынын бир канча беренесинде, дин тутуу эркиндигинин кепилдикке алынганы жана жалпы билим берүү системасында, дин жөнүндө билим берүүгө жол

кабыл алынган)", 34-берене, erişim: 09 Haziran 2023, http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg.

берилип, мектептерде дин таануу сабагын окутууга уруксат берилгенин көрүүгө болот.

Улуттар аралык келишимдин жалпылоочу келишими, Адам Укугунун Универсалдуу Декларациясынын 18-беренесине ылайык, келишимге кол койгон ар бир өлкөдө, дин тутуу эркиндиги жана дин таануу сабагын окутуу ишке ашырылышын көзөмөлгө алат жана төмөнкүдөй маалыматтар айтылат:

“Ар ким ой жүгүртүү жана дин тутуу эркиндигине ээ; ар ким динин же ишенимин өзгөртүүгө дагы укуктуу. Бул эле эмес ар ким динин өз алдынча же башкалар менен бирдикте, обочо жерде же болбосо көпчүлүктүн назарында үйрөтүүгө, окутууга, иш жүзүнө аткарууга, ибадат кылууга жана салтанат катары өткөрүүгө толугу менен укуктуу.”

Адам укуктары менен Негизги эркиндиктеринин сакталышы жөнүндөгү Европа конвенциясынын 9-беренесинде болсо төмөнкү пункттар жазылган:

“Ар ким ой жүгүртүү жана дин тутуу эркиндигине ээ. Бул укук, адамдарга динин же көз карашын өзгөртүү; обочо жерде же көпчүлүккө ачык жерде ибадат кылуу, диний салтанат өткөрүү; өз алдынча же башкалар менен бирдикте диний

ишеними менен көз карашын билдирүү эркиндигин камсыз кылат."[17]

Конституция, келишим, декларация, конвенцияларда,[18] рапорт жана изилдөө иштеринде, мектептерде динди окутуунун жана дин таануу сабагын үйрөтүүнүн керектиги жөнүндө кеп кылуу максатка ылайык. Демек:

- Дин таануу сабагын мектепке киргизүү дайыма колдоого алынган;

- Мектептеги дин таануу сабагы, диндин өз ара жана башка диндер менен байланышын көрсөткөн көп түрдүүлүктү чагылдырышы керек;

- Мектептеги дин таануу сабагынын методу, диний-теологиялык өзгөчөлүктө эмес, педагогикалык негизге ылайык түзүлүшү жана дин таануу сабагы белгилүү бир диндин эмес, жалпы педагогиканын бир бөлүгү катары бааланышы керек;

- Дин таануу сабагы, жашоодогу диндин чен өлчөмүн аныктоо менен бирге окуучуга өзү ишенген дин (жашаган дин)

---

[17] С.О. Базаркулов. Билим берүү системасында дин жөнүндө билим берүүнүн зарылчылыгы / С.О. Базаркулов // И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2012. – № 6. – 187-191-бб. ISBN 1654-5611.

[18] "Европейская Конвенция о защите прав человека: право и практика", erişim: 09 Haziran 2023, http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-002.htm.

менен бир катар башка диндер жөнүндө так маалымат бериши керек;

- Дин таануу сабагы, адамдын жашоосунда жана коомдо диндин бар экенин жана динге тиешелүү ахлактык жүрүм-турум нормаларын үйрөтүшү керек;

- Дин таануу сабагы, диний маалымат менен кошо диний тажрыйбаларды жаңы муунга өткөрүп бериши керек;

- Дин таануу сабагы, диндарлыкты эмес, динди үйрөнүп, түшүнүүнү максатка айландырышы керек;

- Дин таануу сабагы коомдук маанилүүлүккө ээ болгону үчүн коомдук муктаждыктарына ылайык түрдө үйрөтүлүшү керек;

- Дин таануу сабагы, мазхаптар менен диндер аралык ийкемдүүлүккө ээ болушу жана көп түрдүүлүк принцибин унутпашы керек;

- Дин таануу сабагын окуткан мугалимдер, өздөрүн да сын көз караш менен карай ала турган деңгээлде болушу зарыл.

Жогоруда айтылган укуктук негизге таянып, эл аралык декларация жана келишимдер, мектептерде дин таануу сабагынын окутулушун адамдын негизги укугу катары кабыл

алат жана мындай дин тануу/дин маданиятынын тарыхы предмети көп түрдүүлүктү (плюралисттик) негиз алуу керек.

2. Дин сабагын окутуу боюнча дүйнөдө колдонулган моделдер

Дин, инсандын рухий-ыймандык-ишеним дүйнөсүнө таасир этүү менен бүтүндөй көз карашынын калыптануусунда, жашоосунун маани- маңызын аңдап-түшүнүп жашоо, тирүүлүк, өлүм сыяктуу абстрактуу түшүнүктөрдүн калыптандырган негизги феномендерден бири болуп саналат. Диндин максаты - адамды жакшы менен жаманды айырмалап, жеке жана коомдук милдеттерин ачык айкын түшүндүрүп, адеп-ахлактуу, жакшы адам болууга үндөө.

Дүйнөдөгү ааламдашуу, санариптештирүү жараяны жана жаңы технологиялар коомдук-саясий чөйрөнүн аябагандай тездик менен өзгөрүшүнө алып келди. Бул жараяндан Кыргыз мамлекети да четте калган жок. Натыйжада өлкөбүздө Конституцияга жарандардын динге ишенүү же ишенбөө эркиндигин камсыздаган жоболор киргизилип, «Кыргыз Республикасынын «Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө» (1991-ж.) Мыйзамы жана башка мыйзамдык актылар кабыл алынып, мыйзамдык база эл аралык укуктук нормаларга

шайкеш келтирилди. 2019-жылдын 21-декабрында № 140 «Кыргыз Республикасынын «Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө» жаңы редакциядагы Мыйзамы кабыл алынды.[19]

Өлкөдө дин тутуу эркиндигин берилиши жана коомдогу саясий шарттардын ыңгайлуу болушу, түрдүү диндердин өкүлдөрү эле эмес, мурда белгисиз, чет өлкөлөрдө тыюу салынган деструктивдик, радикалдуу жана диний агымдар да пайда болушуна шарт түздү. Мындан улам диний уюмдардын иштөөсүн, өлкөдөгү мамлекетттик-конфессионалдык мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдык базаны калыптандыруу зарылдыгы пайда болду. Кыргыз коомундагы көп жылдардан бери көйгөй катары айтылып келе жаткан дин сабагы эгемендүүлүктүн отузунчу жылында расмий түрдө мектеп программасына киргизилди.

[19] “2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын КОНЦЕПЦИЯСЫ" (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2014-жылдын 14-ноябрындагы ПЖ № 203 Жарлыгы менен бекитилген)”. Бул мыйзам 2008-жылы бекитилген. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/202498

2.1. Окутуу моделдеринин калыптануусунда таасир эткен факторлор

Модернизмдин жана индустриялашуу доорунун натыйжасында мектептер массалык түрдө мамлекеттик болуп калыптанган. Бул жараян дин сабагына да таасирин тийгизип, анын ар кандай моделдерде окутулушун шарттаган.[20] Бир гана СССРдеги мектептерде идеологиялык жана саясий негиздерден улам дин окутулбай келген. Дин сабагын окутуу боюнча Батышта колдонулган моделдердин пайда болушуна себеп болгон факторлорду изилдей баштаганда төмөнкүдөй себептерди көрдүк. Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен 1950-жылдардан баштап дүйнөдөгү ар кайсы өлкөлөрүнөн, түрдүү улуттардан, ар кандай диний ишенимдеги адамдар Европа мамлекеттерине миграциялык саясаттын негизинде жумушчу катары көчүп барышкан. Бул миграциялык абал, алардын билим берүү тармагына таасирин тийгизип, жыйынтыгында дин сабагын окутууда реформа жасоого аргасыз болушкан.

Дин сабагынын окуу программасында орун алуусунда төмөнкү факторлор таасир эткен: Мамлекеттик башкаруучулук

---

[20] Tosun, *Din eğitimi bilimine giriş*, 115-121.

түшүнүгү, мамлекеттин диний жашоого, диний уюм, жамааттарга карата болгон көз карашы, мамлекеттик расмий диндин болуш, жарандардын бир динге ынануусу, башка дин жана анын өкүлдөрүнө болгон мамилеси дин сабагын окутуу моделинин тандалышына таасир эткен. Коомдук жана диний маданий түзүлүшү, өлкө жарандарынын тутунган дини жана маданиятынын бир тектүү же козмополит, көп конфессиялуу коомдук түзүлүш да дин сабагын окутуу моделине олуттуу таасир эткен. Дин сабагын окутуу же тыюу салууда өлкөнүн тарыхындагы, рухий жана материалдык маданиятындагы диндин ролу негизги ролду ойногон. Мисалы: Европа мамлекеттеринен Ирланда жана Польшада дин менен маданияттын ортосундагы тыгыз байланыштын негизинде дин, улуттук кимлик/иденттүүлүктүн негизги бөлүгү катары кабылданат. Ошондуктан мектептерде Христиан дини басымдуулук кылат. Ал эми Щвеция жана Голландияда болсо коом секулярдык көз карашты бекем кармашат.[21]

Кыргызстан ааламдашуу доорунда дүйнөдө болуп жаткан жараяндардан четте кала албайт. Кайсы окутуу моделин албайлы, ал сөзсүз түрдө ошол коомдогу реалдуулук жана

---

[21] С. Базаркулов, "История преподавания урок этики / // E-Scio. – 2021. – № 2(53). – С. 675-680. – EDN CXJZQE." 2/53 (2021): 675-680.

саясий экономикалык шарттардын негизинде гана тандалып алынат. Дин сабагын окутуу боюнча дүйнөлүк моделдерди карап, бул тема боюнча жазылган илимий изилдөөлөрду караган учурда төмөнкү моделдерди көрдүк:

Жалпы диндердин тарыхын окуткан плюралисттик модел, феномендик модел, бир динге же бир мазхабга карата/ окутуу сыяктуу моделдер бар. Дин сабагын окутуу боюнча Батышта иштелип чыккан бул моделдердин жекече жана социалдык таасирлерин карап, практикадагы ийгиликтүү жана чектелүү жактарынын бар экендигин эске алуу кажет.

Бирмингем университетинде дин педагогикасы боюнча профессор Джон Хул (John M. Hull) дин сабагын окутуу боюнча Америка жана Европа мамлекеттериндеги окутулуп келе жаткан 3 моделди сунуштайт.[22]

1) Диний үйрөнүү (Learning Religion), Бул моделде киши өзү ишенген диндин ишеним негиздерин окуйт. Башкача айтканда киши бир гана диндин эреже нормаларын үйрөнөт. Бул модел этникалык жактан аз болгон элдерде колдонулса болот.

---

[22] Yıldız Kizilabdullah - Tuğrul Yürük, "Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar* 11/32 (01 Haziran 2008): 108.

2) Дин жөнүндө үйрөнүү(Learning about Religion) Бир дин жөнүндө изилдеп окуп үйрөнүү модели. Бул моделде динди бир дисциплина катары үйрөнүп башка диндер менен салыштырып окшоштук жана айырмачылыктарын үйрөтөт. Бул модел көбүнчө көп улуттун өкүлдөрүнөн турган дин таануу негиз алынган жана коомдогу ар түрдүү дин тутунгандарга арналган, бардык улуттарга бирдей караган демократиялык коомдорго мүнөздүү болуп, Англия жана Норвегия сыяктуу мамлекеттерде колдонулуп келет. Бул моделдин да өзүнө ылайык ийгиликтүү жана чектелүү жактары бар.[23]

3) Динден үйрөнүү (Learning from Religion) Бул моделде, кишиге бир динди же мазхапты окутпастан, жалпы диндердеги адамзатка тиешелүү динден педагогикалык жактан пайдалануу максатында орток баалуулуктарды үйрөтүү негизги максат болот. Ошондуктан бул моделди диндер сабагы деп атагандар да бар.

Кыргызстандагы бүгүнкү күндө окутулуп жаткан "Дин маданиятынын тарыхы сабыгы" өлкөнүн көп улуттуу жана башка ишенимдеги кишилер да эске алынып менин оюмча ***жалпы диндик негизде окутуу моделине*** негизделген. Буга

[23] Базаркулов, С. О. Феноменологический подход к обучению религии в школе / С. О. Базаркулов // E-Scio. – 2021. – № 2(53). – С. 498-502. – EDN QZXAAN.

ылайык сабактын программасын/стандартын, мазмунун мамлекет өзү атайын жумушчу топ же эксперттер тарабынан даярдап, экспертизадан өткөрүлүп окутулуп жатат.

Корутунду

Дин таануу сабагын көп өңүттөн негиздесе болот. Киши өзү жашаган коомдун түшүнүгүнө карата эч кандай диний билим албаса да, жаратканды бар экенине өзүнчө ишенип, аны менен байланышуунун жолдорун издеп баштайт жана кудай (жараткан) менен болгон муктаждыгын түрдүү жолдор менен канааттандырууга аракет кылат.

Дин бул адам баласынын муктаждыгы болуп саналат. Мына ушуга ылайык мамлекет укуктук жактан дин таануу сабагын окутууну кепилдикке алат. Адамдын жекече жана коомдук муктаждыктарын, юридикалык негизде канааттандырууга аракет кылат. Адамдардын диний жаатта бири-бирин жакындан таанып-билүүлөрү жана толеранттуулуктун негизинде мамиле куруулары керек болот. Бул контекстке ылайык адамдар алгач өзү ишенген динди туура жана так үйрөнүшү керек, андан кийин гана байланыш кура турган маданияттар жөнүндө маалымат алышы керек экендигин унутпоо абзел. Дин сабагынын калыптануусунда

өлкөнүн тарыхындагы диний көз караш, социалдык-экономикалык шарттарга көз каранды. Өлкөдөгү саясий стабилдүүлүк менен диний стабилдүүлүк бир-бири менен тыгыз байланышта болот.

Кыргызстанда дин сабагын окутуу маселесинде кайсы бир мамлекеттердин моделдерин пайдаланып, коомдогу реалдуу шарттардын талабына карап, плюралисттик көз караштарды карманып, улуттук диний билим берүү моделин иштеп чыгуу керек.

Колдонулган адабияттар

"'2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын КОНЦЕПЦИЯСЫ' (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2014-жылдын 14-ноябрындагы ПЖ № 203 Жарлыгы менен бекитилген)". Erişim: 04 Haziran 2023. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/68294.

"2021-жылдын 5-майындагы 'Кыргыз Республикасынын Конституциясы' (2021- жылдын 11-апрелиндеги референдумда (бүткүл элдик добушунда) кабыл алынган)". Erişim: 09 Haziran 2023. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg.

Kılıç, Recep. *Ahlakın Dini Temeli*. Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Kılıç, Recep. "'Din Öğretimini Temellendirme Problemi',., Yıl: 1999, C: 40." *A.Ü.İ.F.D* 40 (1999).

Kizilabdullah, Yıldız - Yürük, Tuğrul. "Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 11/32 (01 Haziran 2008): 107-130. https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4469/61639.

Miedema, Siebren. "'Dinler arası Öğretim İhtiyacı', Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslar arası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar". *MEB*. 28 Mart 2001. 236-247.

Tosun, Cemal. *Din eğitimi bilimine giriş*. 9. Bs. Ankara:Pegem Akademi Yayıncılık, 2017. https://doi.org/10.14527/9789756802571.

Акийүрек, Сулейман - Коркмаз, Мехмет. *Дин сабагын окутуунун методдору (Окутуу технологиясын колдонуу жана материал иштеп чыгуу)*. Бишкек: Мегамедиа, 2018.

“Европейская Конвенция о защите прав человека: право и практика”. Erişim: 09 Haziran 2023. http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-002.htm.

Көйлү, Мустафа - Базаркулов, Сайфулла. *Дин педагогикасы*. 1. Bs. Бишкек: Мегамедиа, 2018.

“Окуялар - Кыргыз Республикасынын Президентинин расмий Интернет сайты”. Erişim: 04 Haziran 2023. https://www.president.kg/kg/okujalar/22692_kirgizstandin_mekteptterinde_2022_2023_okuu_ghilinan_tartip_dinderdin_ng_tarihi_predmeti_kirgizilet.

Онорбаевич, Базаркулов Сайфулла. “ИСТОРИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ УРОК ЭТИКИ”. *E-Scio*. 2 (53) (2021): 675-680. https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-prepodavaniya-urok-etiki.

С. Базаркулов. “История преподавания урок этики / // E-Scio. – 2021. – № 2(53). – С. 675-680. – EDN CXJZQE.” 2/53 (2021): 675-680.

Эе/Аү. “‘Дин маданиятынын тарыхы’ китебиндеги өксүктөр”. *Азаттык Үналгысы*. 10:23:47Z. blm. Блог-Миңсанат.

https://www.azattyk.org/a/din-madaniyatynyn-tarykhy-kitebindegi-oksuktor/32031213.html.

Oş Devlet Ünıversitesi
İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi
33. sayı 2022

Ош мамлекеттик университети
Теология факультетинин илимий журналы
33-саны 2022

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

Mehmet DERİ*

Prof. Dr. Mustafa Demirci, **Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883),** Çizgi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Konya 2021, 318 Sayfa, ISBN: 978-605-1960-27-2

Öz

Abbasîler döneminde, miladi 869-883 arasında gerçekleşen ve Şii lider Ali b. Muhammed'in başını çektiği 'zenci isyanı' üzerine Prof. Dr. Mustafa Demirci'nin kaleme almış olduğu "Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)" başlıklı monografi çalışması; hem konusu hem de yazarın meseleyi ele alış tarzı ve bakış açısı bakımından önemli çalışmaların başında gelmektedir.

Konuyla ilgili temel kaynaklar ve modern araştırmalar kullanılarak zengin bir akademik literatürle hazırlanmış olan çalışmada; olayın gerçekleştiği coğrafya, isyanın sebepleri ve yaygınlaşması, isyanı bastırmak için yapılan savaşlar ve savaş teknikleri, isyanın geride bıraktığı hasarın kısa ve uzun vadeli etkileri gibi konular kronolojik sıraya göre akademik bir perspektiften ele alınmıştır.

* Editör, Rağbet Yayınları, İstanbul, Türkiye. mehmet.deri@gmail.com

Zenci ayaklanması, aslen beyaz olan ve Hz. Ali'nin soyundan geldiğini öne süren Ali b. Muhammed'in (ö. 883), Basra ve çevresindeki büyük çiftliklerde zor şartlar altında çalışan zenci köleleri organize etmesi sonucu 869'da Basra bataklıklarında başlamış ve isyan kısa sürede büyüyerek yayılmıştır. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Abbasî Halifesi Mu'temid Alallâh'ın (843-892) kardeşi Muvaffak Billâh (843-891), çetin mücadelelerden sonra âsilere karşı galip gelmiş, isyanın lideri Ali b. Muhammed'in 883 yılında öldürülmesiyle isyan sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbasîler, Ali bin Muhammed, zenci, isyan, köle.

İnceleyeceğimiz eser; giriş, dört bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır:

Giriş kısmında (s. 1-32); araştırmanın amacı, önemi, gerekçesi, takip edilen metot ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiş; ayrıca zenci isyanı öncesi Abbasî Devletinin durumuna değinilmiştir.

Birinci Bölümde (s. 33-88); *"İsyanın Sebepleri ve Kökleri"* başlığı ile öncelikli olarak isyanın çıktığı coğrafya, bataklık bölgenin tabiî özellikleri, bu tabiî özelliklerin verdiği iktisadî imkânlar, bu imkânların ürettiği sosyal gruplar ve yapılar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Emevîler döneminde Basra yakınlarında bataklığın kurutulmasıyla oluşturulan büyük çiftliklerin ortaya çıkışına işaret

edilmiş, sonrasında ise Abbasîler dönemi ile birlikte ticarî sermayenin de bölgede toprağa yönelmesine bağlı olarak ticarî amaçlı çiftliklerin kuruluşu ve bu çiftliklerde ihtiyaç duyulan iş gücünü karşılamak için kölelerin bölgeye getirilmesi ve istihdam edilmeleri incelenmektedir. Yine bu bölümde, isyana giden sürecin altyapısı ve isyanla ilgili belli başlı kilometre taşlarına da değinilmiştir.

İkinci Bölümde (s. 89-166); "*İsyanın Başlaması ve En Parlak Yılları*" başlığı altında, isyanın lideri Ali b. Muhammed'in hayatı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, kendisini böyle bir isyana sürükleyen gelişmeleri, isyanın hemen öncesinde Abbasîlerin içinden geçtiği süreçle bağlantılı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından Ali b. Muhammed'in Bahreyn'e gidişi, buradaki ilk teşebbüslerinden, isyanı fiilen başlattığı zamana kadarki geçen beş yıllık süre içinde yaşananlar ele alınmıştır. Daha sonra isyanın fiilen başlaması, isyancıların güçlenmesi ve Abbasîler karşısında yenilmez bir güç haline gelerek aşağı Irak şehirlerini tahrip etmeleri kronolojik bir sıraya göre incelenmiştir.

Üçüncü Bölüm (s. 167-222); "*İsyanın Bastırılması*" başlığını taşımakta olup bu bölümde, isyanın bastırılması ile ilgili kaynakların verdiği detaylı bilgilerin özet bir şekilde anlatılmıştır. Zencilerin

kurduğu şehirlerin, Abbasîler tarafından kuşatılmasıyla başlayan ve dört yıl süren çetin bir mücadelenin tasvirî bir anlatımı yapılmıştır.

Muvaffak-Billâh komutasındaki Abbasî ordusu, iyi bir strateji izleyerek isyancı zencilerin kurmuş olduğu Muhtâre adlı başkentte âsileri kuşatmış, meydana gelen şiddetli çatışmalardan sonra şehrin düşürülmesi ve zenci lideri Ali b. Muhammed'in öldürülmesiyle isyanın son bulduğu âna kadarki geçen süre -üç yıl- içinde yaşanan hâdiseler anlatılmıştır. Yine bu bölümde, yaşanan olayların canlı tasvirleriyle bir anlamda okuyucuyu o devrin şartları içine çekerek olaylara tarihin içinden bakma imkânı verilmektedir.

Dördüncü Bölümde (s. 223-276); *"Zenci İsyanının Teşkilat Yapısı ve Etkileri"* başlığı ile isyancıların iç düzenleri ve teşkilat yapılarıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bölümde zenci liderinin fikirleri, programı ve mezhebî görüşleri ele alınarak Şiilik ve Hâricîlik karışımı fikirleri öne süren zencilerin gerçek inancının ne olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra isyancıların siyasî, askerî ve idarî teşkilatları ile bu alanda kendilerine ait hususiyetleri araştırılmıştır. İsyancıların iktisadî kaynakları; bedeviler, köylüler ve tüccarlar gibi diğer sosyal gruplarla kurmuş oldukları ekonomik ilişkiler yine bu bölümde ele alınan başlıca konulardandır.

Yine bu bölümde ele alınan bir diğer konu ise isyanın etkileri meselesidir. Zenci isyanının dağılma sürecine girmiş olan Abbasîleri

nasıl etkilediği, merkezî otoritedeki zaafiyet belirtileri, iktisadî ve mâlî yapısındaki daralmanın bu isyanla olan ilişkisi sorgulanmıştır. Ayrıca isyan süresince öldürülen ya da yerini terk eden insan sayısı, isyanın sosyal ve iktisadî etkilerine değinilmiştir. Bu bağlamda zenci isyanının son yıllarında aynı bölgede ortaya çıkan Karmatîler ile zencilerin ilişkisine dair tartışmalar gündeme getirilerek zencilerin Karmatîlerin çıkışındaki rolü sorgulanmıştır.

Çalışmanın sonuç (s. 277-280) kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılarak çalışmaya son verilmiştir.

Netice itibariyle ifade edilecek olursa çalışma; zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olması, alanında yapılan ilk çalışmalardan olması, konuların bütüncül ve sistematik bir şekilde ele alınması, yazarının konuya olan hakimiyeti, özgün yorumları ve değerlendirmeleri, kendi alanında daha sonra yapılacak akademik araştırmalara ciddi bir literatür katkısı sunması nedeniyle alana ilgi duyan akademisyenler ve araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı niteliğine sahiptir.